

QAACCESSA ERGAA FAARUU AYYAANA WARRA MAARAAM
GAANAA SUNTEEN RAAWWATAMU: GODINA SHAWAA
LIXAA AANAA JIBAAT

TASFAAYEE DIRRIBAA ABDIISAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSIIISUU GAMIISAAN GUUTACHUUF
DHIHAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

QAACCESSA ERGAA FAARUU DALAGA AYYAANA WARRA
MAARAAM GAANAA SUNTEEN RAAWWATAMU: GODINA
SHAWAA LIXAA AANAA JIBAAT

TASFAAYEE DIRRIBAA ABDIISAA

GORSA: MULUGEETAA NAGAASAA (PhD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSIIISUU GAMIISAAN GUUTACHUUF DHIHAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Dhaabbata Digirii Duraatiin Boodaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Barsiisuuf guuttachuu Tasfaayee Dirribaatiin mata duree: Qaaccessa Ergaa Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Sunteetiin Raawwatamu jedhu irratti qophaa'ee sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa'e guute.

Koree Qormaataa:

Qoraa Alaa_____ **Mallattoo**_____ **Guyyaa**_____

Qoraa Keessaa_____ **Mallattoo**_____ **Guyyaa**_____

Gorsaa_____ **Mallattoo**_____ **Guyyaa**_____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA

Axereera

Faaruu Dalaga ayyaana Oromoo ilaalchisee qorannoo amma yonaatti adeemsifame arguu baadhuus qaaccessa Faaruu dalaga ayyaana Oromoo Aanaa Jibaat keessaatti warra Maaraam Gaanaa Sunteen raawwatamu namni qoratee dhiheesse hin jiru. Qorannoon kunis qaaccessa faaruu dalaga ayyaana Oromoo Aanaa Jibaat keessaatti warra Maaraam Gaanaa Sunteen raawwatamu irratti kan xiyyeeffateedha. Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan faaruu dalaga ayyaana Oromoo Aanaa Jibaat keessaa warra Maaraam Gaanaa Sunteen dalagamu seenaa, aadaa, safuu qaroomina irraa kan ka'e badaa jiru walitti qabee qooduun qaacessee olkaa'uufi dhaloonni akka irraa baratu taasisuudha. Qorannoo kanaafis madda ragaa tokkoffaa kan ta'e jaarsolii Oromoo naannoo sana jiran yoo ta'u, iddaattoon qorannoo kanaas mala akkayyoofi darbaa dabarsaadha. Akkasumas malleen funaansa ragaa qorannoo kanaa afgaaffii, daawwannaa fi marii garee irratti kan xiyyeeffateedha. Maalummaan dalaga ayyaanafi, faaruu isaa waliin malleen qorannoo kanneeniin walitti funaannamun qooduun qaaceffamanii kaa'amaniiru. Faaruun dalaga ayyaana Oromoo amantaa, seenaa, aadaafi duudhaa kan agarsiisuudha. Keessumattuu mallattoo eenyummaa fi aadaa uummataa waliin walqabatee kan ibsu yoo ta'u seenaa dheeraa kan qabuudha. Faaruu dalaga kanaa keessattis qaalluun (ayyaantuun) uumaafi uumama gidduutti riqicha ta'ee kan tajaajiluufi mul'ata boruu kan hawaasaaf eeruudha. Akkasumas, sirna ayyaana buusuu, galchuufi hammachiisarratti dalagni ayyaana dalagaman bal'inaan addeeffameera. Yaaduma gubbaatti eerame bu'uura godhachuun sirni dalaga ayyaana Oromoo madda falaasama amantii, safuu Oromoo ganamaa, seenaafi aadaa kan agarsiisuudha. Qorannoon kun yoo hojiirra oole kallattiin uummanni Oromoo fayyadama ta'a. Akkasumas, qaamoleen kanneen akka dhaabbilee Barnootaa, Aadaafi Turiizimii, Aadaaf Ogbarruu, qorattoota Seenaa aadaa hawaasaa akka ka'umsaatti nifayyada.

Galata

Duraan dursee gorsaa koo kan ta'an Dr.Mulugeetaa Nagaasaa milka'ina qorannoo kanaaf jalqabaa kaasaanii hanga dhumaatti dadhabee osoo hin jedhin kan na qajeelchaa turan guddaan galateeffadha.

Itti aansee maatii koo akkan baradhuuf deeggarsa kan naaf taasisan Abbaa koo obbo Dirribaa Abdiisaa kan yeroo kanaatti du'aan nabira boqoteef waaqayyoo jeennata isaa daadhii naaf haa obaasu, Harmee koo aaddee Marii Addunyaafi hadha mana koo b/ftuu Masarat H/Gabri'eel hojii koo yeroo hundaa keessatti mufii tokko malee humnafi lafee naaf ta'uun haalaan na utubaa turteefi dadhabbiiko akka dadhabbii keetti, galmakoo akka galma keetti ilaaluun deeggarsa waliirra hin cinne yeroo hundaa waan naaf taasifteef galanni koo daangaa hinqabu. Daa'immaan koo Nimoonaa Tasfaayee fi Feeneet Tasfaayees osoo araadni jaalala abbaa keessanii isiin qabuu obsitanii turuun waan tasgabbii haala jireenya dirree barnootaa koo naaf mijeessitaniifi jaalala abbummaatiin hoodhaa! Milkaa'inni abbaa keessanii kanuma keessani.

Dhumarrattis barsisaa Waaqumaa Waamiifi hiriyyoota koo kanneen kallattii adda addaan deeggarsa naaf gochaa turan hundaafi waajira aadaafi Turizimii aanaa Jibaat, keessummattuu ogeessa waajirichaa kan ta'an obbo Taaddasaa Qixxaataatiin guddaa galatoomaan jedha.

Baafata

Fuula

Axereera	i
Galata	ii
Baafata	iii
Suurawwaniifi chaartilee	vii
Hiikaa Jechootaa Akka Bakka Qo’annichaatti	viii
Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1 Seenduubee	1
1.2 Ka’umsa Qorannoo	3
1.3 Kaayyoo Qorannichaa	5
1.3.1 Kaayyoo Gooroo	5
1.3.2 Kaayyoo Gooree	5
1.4 Faayidaa Qorannichaa	6
1.5 Daangaa Qorannichaa	7
1.6 Hanqina Qorannichaa	7
1.7 Odeeffannoo Waliigalaa Bakka Qorannoon Itti Adeemsifamuu	7
1.7.1 Haala Teessuma Lafaafi Qilleensaa Aanaa Jibaat	8
1.7.2 Haala Diinagdee Aanichaa	10
1.7.3 Baay’ina Uummata Aanichaa	10
1.7.4 Akaakuwwan Aadaa Aanaa Jibaat	11
1.7.4.1 Ateetee	11
1.7.4.2 Sirna Irreechaa	11
1.7.4.3 Gumaa Baasuu	12
1.7.4.4 Walgargaarsa	12
1.7.4.5 Fuudhaf Heerumaa	13
1.7.4.6 Qillee	13
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	16
2.1 Yaadrimee Fookloorii	16
2.2 Faayidaa Afoolaa Faaruu barsiisuu keessatti	19

2.3 Amaloota Afoolaa	19
2.3.1 Jijjiiramummaa	20
2.3.2 Lufummaa	20
2.3.3 Ummatummaa	20
2.3.4 Yoomessa	21
2.3.5 Hurruubummaa	21
2.3.6 Afaanummaa	21
2.3.7 Jamaa Qabaachuu	21
2.4 Maalummaa Afwalaloo	21
2.4.1 Faaruu	23
2.4.2 Maalummaa Ayyaanaa	23
2.4.3 Dalaga ayyaanaa	25
2.4.4 Qaalluun maali?	25
2.6 Dhiibbaa Amantiiwwan Biroofi Siyaasni Aadaa Dalaga Ayyaanarratti Qabu	26
2.7 Raagamtaa	26
2.7.1 Haala Dhiyaatina Raagamtaa	27
2.7.2 Yoomessafi Akkaataa Dhiyaannaa Raagamtaa	28
2.7.3 Hariiroo Raagamtaa, Amantaafi Koorniyaa	28
2.7.4 Raagamtaafi Amantaa /Religion and Myth/	28
2.7.5 Koorniyaafi Raagamtaa /Gender with Myth/	28
2.7.6 Akaakuu Raagamtaa	29
2.8 Yaaxinaawwan qorannoo kana waliin hidhata qaban (Research Related Theories)	30
2.8.1 Yaaxina Haalawa (Contextual Theory)	30
2.8.2 Yaaxina Aadaa Bal'aa (Mass -Cultural Theory)	31
2.8.3 Yaaxina Irra Deebi`anii Ijaaruu (Historical- Reconstruction)	32
2.8.4 Yaaxina Faayidaa (Fnmctional Theory)	33
2.9 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii	33
Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaa	36
3.1 Mala Qorannoo	36
3.2 Madda Odeeffanno	36
3.3 Hirmaattota, Iddattoofi Mala Iddatteessuu Qorannichaa	37

3.4 Malleen Ragaaleen Ittiin sassabame.....	38
3.4.1 Daawwannaa.....	38
3.4.2 Afgaaffii.....	39
3.4.3 Marii Garee Xiyyeeffatamaa	39
3.4.4 Meeshaalee Argaa Dhageetti Waraaban	40
3.5 Muuxannoo Hojii Aloolaarraa Argame.....	40
3.6 Adeemsaafi Mala Qaaccessa Ragaalee	41
3.7 Naamusa Qorannoo	41
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee	42
4.1 Haala Waliigala Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee	42
4.1.1 Achii As Dhuftee Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee	42
4.1.2 Tajaajila Galma Ayyaanaa Warra Maaraam Gaanaa Suntee Kan Yeroo Ammaa	45
4.1.3 Yoomeessa Kabaja Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee Kan Waggaa	46
4.1.4 Tajaajila Ayyaanni Hawaasaaf Kennu	48
4.1.4.1 Itti Wareeggachuun argachuu	49
4.1.4.2 Hawaasa Walitti fiduu	50
4.1.4.3 Namoota waldhaban Araarsuu.....	50
4.1.5 Haalduree Weedduu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee	50
4.1.6 Adeemsa Sirna Dalaga Ayyaanaa.....	51
4.1.7 Hariiroo Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Sunteefi Amantiiwwaan Biroo	51
4.1.8 Gosoota Maaraam, Maaraam Warra Gaanaa Suntee Waliin Walfakkaatan	53
4.1.9 Meeshaalee Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Sunteef Tajaajilufi Hirmaattoota	53
4.2 Ergaafi Bifiyyee Gosoota Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee.....	54
4.2.1 Faaruu Dalaga Galgala.....	54
4.2.2 Faaruu Dalaga Ganama.....	56
4.2.3 Faaruu Dalaga Ayyaana Buusuuf dalagamu	57
4.2.4. Faaruu Dalaga Erga Maaraam Buutee Booda.....	58
4.2.5 Faaruu Dalaga Kan Yeroo Ayyaanni Maaraam Namatti Aarte dalagamu.....	59
4.2.6 Faaruu Dalaga kan Yeroo Rakkoofi Waan Fulduratti Ta’u Himuuf Dalagamu	61
4.2.7 Faaruu Dalaga Kan Yeroo Jaaloon Dhaabbatu Dalagamu.....	61

4.2.8 Faaruu Dalaga Kan Yeroo Hammachiisaa Dalagamu	62
4.2.9 Faaruu Dalaga Kan Yeroo Keelloo Waggaa Dalagamu	63
4.2.10 Sadoommii/Malleen Dubbii/.....	65
4.2.10.1 Iddeessaa.....	66
4.2.10.2 Nameessa	66
4.3 Sadarkaa Faaruun Dalaga Ayyaana Warrra Maaraam Gaanaa Suntee Irra Jiru	67
Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo.....	68
5.1 Guduunfaa.....	68
5.2 Argannoo.....	70
5.3 Yaboo.....	71
Wabiilee	

Suurawwaniifi chaartilee

Fuula

Chaartii 1: Haala teessuma lafa aanaa jibaat.....	8
Chaartii 2: haala ho'iinsa qilleensa aanaa jibaat.....	9
Chaartii 3: bal'ina lafaa aanaa jibaat.....	9
Chaartii 4:baay'ina uummata aanaa Jibaat.....	10
1. Kaartaa Aanaa Jibaatiifi iddoo masaraan Qaalluu warra Maaraam Gaanaa Suntee itti argamu mul'isu biirooAadaafi Turiizimii aanichaatii fudhatame.....	15
Suura 1: Yeroo Irreechi Arfaasaa Aanaa Jibaat Tulluu Jibaat irratti gaggeeffamu qorataan Ebla 21/2010 waraabame agarsiisu.....	12
Suura 2: Galma Maaraam Gaanaa Suntee kan qorataan gaafa 23/7/2010 yeroo dalagaa suura fudhate.....	45
Suura 3: Dullacha qalmaaf dhiyaatefi yeroo qalamaa jiru mul'isu qorataan 23/07/201 fudhate.....	46
Suura 4: kan qorataan gaafa 23/07/2010 kabaja ayyaanarratti argamuun yeroo dalaga waggaafi kudha arfee kaase.....	47
Suura 5: yeroo qorataan odeeffkennitootarra gaafa 30/07/2010 odeeffannoo sassaabu mul'isu.....	48
Suura 6: yeroo nooleewwaniifi shaniiwwan warra Maaraam Gaanaa Suntee waliin ayyana faarsaniifi Hurruban qorataan gaafa 23/07/2010 fudhate.....	55

Hiikaa Jechootaa Akka Bakka Qo’annichaatti

Ayyaana abbaa -	nabi
Caaccuu -	faaya meetiirraa hojjatameefi bokkuutti hidhamu
Dullacha -	sa’a qalma ayyaanaaf dhiyaattu.
Furda -	utubaa
Galma –	qe’ee ayyaantuu
Gululaata –	guutuu manaaa
Hammachiisaa –	sirna daa’ima warra qaalluutti geessuun ayyaana eebbisiisuun maqaa moggaasisani
Hujuba -	bakka awwaalcha warra ayyaantuu
Jamaa -	ummata/warra sirnarratti argaman
Kudha arfee-	sagantaa ayyaanni torbaan lama lamaan dhiyaatu
Keelloo waggaa-	jila ayyaanaa guddaa waggaatti si’a lama gaggeeffamu.
Latoo -	itti fufiinsa kan qabu.
Laguu -	gochaa hin raawwatamne
Marqaa Jaaloo -	marqaa jaartiin galmaa gaafa kudha arfeefi Hammachiisaa marqitu.
Noolee -	namoota ayyaana faarsan
Qaallicha -	abbaa ayyaanaa
Qaallittii -	haadha ayyaanaa
Qalaaxee -	namoota ayyaantuufi abbootii dhimmaa walquunnamsiisan
Saqalaa -	teessuma ayyaantuu
Suga -	eebba
Torbii -	furdatti torba naanna’uu

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Seenduubee

Akka ayyaantuun warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo ammaa; obbo Waaqumaa Niggirtii jedhaniittiifi kitaabni Gumbii aadaa aanaa Jibaat (2005:17) irratti ibsameetti Dalagni ayyaana Oromoo warra Maaraam Gaanaa Suntee wantoota amantii aadaa Oromoon qabu keessaa tokko ta'uun uummanni Godina shawaa Lixaa Aanaa Jibaat bal'inaan jaarraa lama oliif ittiin bulaafi walbulcha ture. Akkasumaas, ittiin ofibsuun fayyadamaa kan tureefi ammas itti fayyadamaa kan jiru amantii aadaati.

Aadaan immoo mallattoo eenyummaa saba tokkooti. Kan sabni tokko maalummaasaa, amantaasaa, haala jireenyaafi falaasamasaa ittiin ibsatuudha. Gochoonni hawaasni tokko jireenya isaa geggeessuuf raawwatuufi akkaataan uffannaa, adeemsaa, weedduu, faaruu, nyaataa, boo'ichaafi kan kana fakkaatan mallattoo aadaa saba tokkooti. Sababiinsaas aadaan akkaataa jireenyaa, hambaa dhaabbatoofi socho'u, kan dhalootarraa gara dhalootaatti dabraa dhufe, ibsituu gammachuu, eenyummaa, gaddaa, sadarkaa guddinaafi teeknooloojii sabni tokko itti fayyadamaa jiru kan agarsiisu isa olaanaadha. Yaada kana ilaalchisee, Fiixeen (2013: 262) yoo ibsu, haala armaan gadii kanaan ibsa.

Sabni tokkos saboota biroorraa kan inni ittiin addaan ba'u: aadaa, seenaa, hooda, safuu ittiin beekamu qabaachuu isaati. Namni tokko qomoon koo kana jechuu qofaan eenyummaa isaa himmirkaneessu. Gumaacha inni aadaa sabichaa keessatti qabutu dhugoomuu qaba. Kanamalees, aadaan saba tokkoo haala jiruufi jireenya ummatischaa kan calaqqisiisuufi seenaasaa kan mul'isuudha. Wanti ilmi namaa lafa kanarratti akka dhuunfattis ta'ee gareen jiruufi jireenyasaa keessatti dubbatuufi raawwatu eenyummaafi maalummaa isaa calaqqisiisa. Aadaan haala jireenyaafi gocha hawaasaa kan inni guyyyaa guyyaatti raawwatu kan calaqqisiisuudha.

Haaluma walfakkaatuun, Warquun (2001:175) yoo ibsu, “Aadaan mallattoo eenyummaa saba tokkooti. Akkasumas, maalummaa amantaa, jireenyaafi falaasama isaa kan ittiin ibsatuudha” jechuun maalummaa aadaa addeessa.

Uummanni Oromoos kan ittiin beekamu keessaa aadaan isa tokko. Firiwwan aadaa kan ta'an akaakuun nyaataa, uffannaa, sirni siinqee, sirni gadaa, afoolli, walgargaarsi, jilli waaqeffannaa, aadaan dalaga ayyaanafi, kkf. eenyummaa isaa agarsiisu. Yaada kana ilaalchisee, Warquun (2001:175) yoo baanu, “Aadaan ummata Oromoo baay'ee bal'aafi jireenya ummataa kan calaqqisiisu waan ta'eef eenyummaa isaati. Kanas, Warquun, William D (1989:164)

wabeeffachuun ibsutti, “Culture is the total way of life of society. Therefore, any human activity is cultural” jedha. Yaada kanas, ‘gochoonni hawaasni tokko jireenyasaa gaggeessuuf raawwatuufi akkaataan ittiin raawwatu hundi aadaadha jechuun hiika. Kanaafuu yaanni kun, aadaafi sirnoonni Oromoon raawwatus eenyummaasaa kan ibsuu dha.

Qorannoon kunis, faaruu dalaga ayyaana irratti fuulleffata. Aadaaleen dalaga ayyaana Oromoonni Oromummaa isaanii ittiin ibsatan: faaruwwaan yookiin walaaloowwaan dalaga adda addaa gareedhaan waljala qabuun meeshaalee aadaa kanneen akka dibbee baay’inaan fayyadamuun ayyaana buufachuun kan rakkatan itti himachuu, haala jiruufi jireenya isaanii fuula duraafi kan darbellee dhagahuun wanta jedhameen raawwachuu fa’adha. Afwalaloon hawaasa barreessuufi dubbisuu hindandeenye yookiin danda’uuf walaloodhaan qinda’ee afaaniin kan darbuudha. Yaadrimeen afwalaloo baay’ee walxaxaadha. Irra keessa yoo ilaalame barreeffamaan osoo hintaane afaaniin dhaloota tokko irraa isa itti aanutti kan darbuudha (Finnegan, 1976:19).

Weedduu dalaga ayyaana kan adda godhu ni jira. Tokkoffaa yoomessa yeroo kudha arfee ayyaana yookiin wagga ayyaanatti weeddifama. Innni lammaffaa dhimma weeddifamuuf qaba. Weedduun dalaga ayyaana yeroo kudha arfee ayyaanafi waggaa ayyaana buusuuf waarii dheeressuufi ittiin bashannanaafis niweeddifama. Kanaafuu xiyyeeffannoon qorannoo kanaa immoo qaaccessa ergaa Faaruu dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suunttee Aanaa Jibaat irratti ta’a.

Bu’uura kanaan, dalagni ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee kun dalaga gaafa kudha arfee ayyaanaafi wagga ayyaana weeddifamuun ayyaana buusuuf, waarii dheerreffachuufi ittiin bashannanuuf gaafa kudha arfeefi wagga ayyaana gareefi dhuunfaan weeddifamuudha. Qaalluun ammo, ayyaana waaqni qaallichi yookiin qaallittiin akka riqichaatti namaafi waaqa akka walqunnamsiisaniif kennameedha. Yaada rimee kanas, Waldaa Aadaafi Duudhaa Oromoo (2006:278) akkaataa kanaa gadiitiin ibsa.

Qaalluun yookaan Qaallittiin ammoo Waayyuu utubaa waaqeffannaa ta’an Keessaaisa tokko. Qaalluun waayyuu dhiira uumamaan ayyaana waaqaa, isa waan waaqaa hiikee ibsu gonfateedha. Qaallittiin immoo waayyuu nadhoo yookaan dubartii uummaman ayyaana waaqaa isa waan waaqaa hiiktee ibsitu gonfateedha. Namootni akkanaa kanneen uumamaan fedhiifi seerawaaqaa hiikuufi ibsuuf waaqaan muudamanii dhalatan ayyaantuudha.

Kanaafuu, ayyaantuun beekumsaafi hayyummaa waaqaa karaa dhalootaa qofa argatuufi kan ittiin dhalatu akka ta’eetti amanama jechuudha. Kana jechuun, ayyaantummaan kennaa ayyaana

waaqaa kan dhalootaa dhalootaatti darbuudha; ayyaantummaan kun abbaa irraa ilmatti yookaan haadha irraa intalatti darba. Kana jechuun qaallicha/qaallittii ta'uuf dirqama warri ofii ayyaana/qaalluukan qaban ta'uu mala. otoo abbaan jiruu yookiin haati jirtuu, garuu ilma yookaan intalairratti hinbu'u. Gaafa isaan addunyaa kanarraa addaan ba'an qofa ayyaanni isaanii maatii keessaa wayyuu tokkotti bu'a. Wayyuu jechuun maatii yookaan fira keessaa kan qulqulluu ta'ee Waaqaan filameedha. Waayyuu hundi wayyuu ta'anis, wayyuun cufti garuu waayyuu ta'uu hindanda'an. Kana jechuun Waaqaan filatamee ayyaantuu ta'uuf of eeggannoo cimaa kan barbaaduufi Waaqa biraatti qulqulluu ta'anii argamuu barbaachisa. Gama birootin ammo, ayyaantuun marti/ hundi wayyuudha; Waayyuudhas. Qaalicha/tti ta'uuf, dirqama hangafa ta'uun hin barbaachisu. Kan filee mil'uufi ayyaana waaqaan guutu waaqa waan ta'eef wayyuufi waayyuu ta'uun; akkasumas, sanyii ayyaantummaa latoo qabachuun ga'aadha.

Akka ilaalcha Uummataatti Ayyaantun noolee waaqaa kan dhala namaafi waaqa ayyaanaan walqunnamsiisuudha. Ayyaantuun icciitii uumaa uumamaa akka hiikuuf uummame. Namni rakkate gara ayyaantuu dhaqee dhibee isaa hiikkata; hiikkatees daandii qajeelaa argata. Fala araaraafi nagaas ni falata. Ayyaantuunis, akka riqichaatti waaqaa fi nama gidduu ta'ee daandii waaqeffannaa isa dhugaa, qajeelaa, gaarummaa, badhaadhinaafi gammachuu tolcha. Kabajaanis jiraata.

Akka amantii waaqeffannaatti ayyaantuun afaan, mallattoo, beekumsa, ogummaafi falaasama mataasaanii qabaatu. Kennaan kun ayyaana waaqaan kan nama dhuunfatuudha. Kanaaf, kennaan waaqni ayyaantuuf kenne kana namni biraa akka salphaatti beekuu hin danda'u. ayyaantuu sanaafi ayyaantuu biroof yoo ta'e malee nama biraaf hin galu. Nama biroof wanti hin galleefi hin hiikkamnemmo ayyaantuuf ni gala.

Qaalluun wiirtuu amantii waaqeffannaati. Ayyaantuun immoo sirna qaalluu kam keessatti mataadha. Ayyaantuun kennaa waaqni isaaf kenneen waan waaqaa namatti ibsu, namaaf hiikuufi namatti dubbachuu danda'a. Kennaan kun, akka inni icciitii dubbii waaqaa dhala namaa biroof mul'isu isa taasisa. Kanaaf, qaalluun mataa amantii waaqeffannaati.

1.2 Ka'umsa Qorannoo

Qorannaa tokko gaggeessuuf sababoonni nama kakaasan jiraachuu qabu. Kanaafuu, qorannoo kana adeemsisuuf ka'umsa kan ta'e sababoota adda addaatiin dagatamuu afwalaloo faaruu ayyaana keessaayyuu ogwalaloo dalagati.

Seenaa darbe keessatti Oromoonni mirga aadaafi eenyummaasaanii guddisuu jaarraa tokkoof gita bittaa nafxanyootaan dhabanii turaniiru. Afaan ofiin dubbachuun hafee afaan gita bittootaan dubbachuuf dirqamaniiru. Aadaa ofii guddisuun hafee aadaa nafxanyootaa faana bu'uu ta'e. Kanarraa kan ka'e, aadaan waaqeffannaa sabni keenya ittiin waltoo'atuufi walirraa too'atu, ayyaanaafi sirnoonni ayyaanan gaggeeffamu galmi sirna waaqeffannaan itti gageeffamuufi teessoo aayyaantuu, qaallichaafi qaallittii, gaaddisa Oromtichaafi Oromtittii ta'e gubatee, balfamee kan hambaa Oromiyaa wal ga'e. weedduun Oromoonni gaddaafi gammaachuu isaanii afaan isaanitiin ibsataan hafee, kan hambaa "Qeesii, Adiyoloojii piroteestantoota Awurooppaafi mootota nafxanyootaan" namaafi lafa Oromootti maxxanfame. Yaada kana ilaalchisee, Leellisaan akka lakkoofsa Gadaa (6413:243) yaada armaan gadii kana eerera. "Aadaan Oromoo amantii Kiristaanaafi Islaamatiin balleeffamaa ture. Har'as balleessuun itti fufee jira" jechuun aadaaleen Oromoo Oromummaa ibsan dhiibbaa amantiin irraan ga'een geeddaramuufi ammas itti fufee jiraachuu addeessa."

Sirnoonni Oromoon dalaga ayyaana keessaatti faarsuufi shubbisuun ayyaana isaa buufatee kan rakkate itti himachuun rakkoo isaaf furmaata itti argachaa fi kallattii fuula duraa isaa ittiin ilallachaa turees laafaa deeme. Fookilooriin waan hawaasni jiruufi jireenya isaa toora qabsiisuuf, beekumsa ganamaa (indigenous knowledge) gargaaramuun utuu hin baratin dandeettii uumamaan waan ijaan mul'tauufi hinmul'anne kalaquun gamtaatiin hawaasni ittigargaaramu hunda ilaallata. Kunis, yeroon darbe darbuu isaa osoo hintaane waan ta'ee darbe sana qorachuun jiruufi jireenya kaleessaa isa har'aatti fiduu dhugoomsina. Fookilooriin isaa yaada uume qofa osoo hinta'iin waan dhugaadhaan itti jiraatamee keessa darbamuudha (Asaffaa, 2011:13). Bichakan (1996; 19) akka ibsutti, "uummatni Oromoo waantoota miira dhageettii isaa tuqan, jechoota qindeessee, bareechee ittiin dhimma bahaa ture. Afoolli Ummata Oromoo hawaasichaaf madda beekumsa isaati. Qorannoon bal'inaan osoo irratti adeemsifamee kuusaa beekumsaa akka ta'edha".

Ogafaan seenaa hawaasa tokkoo keessatti haalli geeddaruumsa jiruufi jireenyaa, dhiibbaan saayinsiifi teeknooloojii, siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa, mul'achuu danda'a. Sababa kanaan hawaasni aadaa mataa isaa dhiisee kan biroo faana dhahuu jalqaba. Kun immoo geeddaramsa ogafaaniif sababa guddaa ta'uu ibsa (Asaffaa, 2009:27). Akkasumas, Ogafaan haala yeroo wajjin jijjiiramuu nidanda'a. Kunis, yoo xiqqaate haala lamaan jijjiiramu danda'a. Tokkoffaa, barnoota saayinsiifi teeknooloojiin kan dhufu yoo ta'uu, inni lammaffaan immoo hirmaattoonni

raawwii ogafaanii yeroo ammaa aadaa duraan ture dagatanii isa keessa jiranitti of fakkeessuun haalaafi yeroodhaan kan jijjiiraman ta'uu ibsa (Okpewho, 1992:39-41).

Weedduun gosa ogafaanii keessaa tokko waan ta'eef jijjiiramaa (hirraanfataamaa) kan dhufe sababiin isaa dhaloonni haaraa akka aadaa duubatti hafootti ilaalanii amantii garaagaraa waliin walqabsiisaa deemuun hirraanfataamaa (jijjiirama) dhufe (Sumner,1996:5).

Kanaafuu, deeggarsi ogummaafi hubannoo cimsuu godhamee, sirnoota dalaga ayyaana Oromoo hundeen bakkatti deebisuuf, aadaan dalaga ayyaana qoratamuufi gaaffiin qeeqa eenyummaa deebi'ee sabboontonni sabboonummaa dhaalanii akka dhaalchisan gochuuf qorannoon deeggaramuu qaba.kana malees qorannoo Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee kana kan aAyyaanoota biroorra adda godhuu warreen kan biroon qofaa kan tajaajila kennaniifi ayyaana abbaa yookiin Nabi waliin dabalamuun yemmuu ta'u, Ayyaana Maaraam Gaanaa Suntee immoo Ayyaana Boorantichaa kanneen akka:Cabsaafi Furuursaa waliin dabalaamuun tajaajila adda addaa hawaasaf kan kennuudha. Kanaafuu qorannoon kun gaaffilee bu'uuraa armaan gadiif deebii kenna.

- ☞ Haalli waliigala Achi As dhuftee Ayyaana Warra Maaram Gaanaa Suntee akkamitti ibsama?
- ☞ Ergaafi qabiyyeen gosoota Faaruu dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee maal inni?
- ☞ Sadarkaan Faaruun dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo amma kanatti maal irra jira?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

- Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa ergaa Faaruu dalaga ayyaana Aanaa Jibaat warra Maaraam Gaanaa Sunteen raawwatu qaacceessuu ta'a.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa,

- Haala waliigala achi as dhuftee ayyaana warra Maaram Gaanaa Suntee ibsuu

- Ergaafi qabiyyee gosoota weedduu dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee xiinxaluu
- Sadarkaa weedduun dalaga ayyaana warra maaraam Gaanaa Suntee yeroo ammaa kana maal irra akka jiru addaan baasuu

1.4 Faayidaa Qorannichaa

Afwalaloo Oromoo keessaa weedduu dalaga qaalluu sabni Oromoo baroota hedduuf kan ittiin jiraataa tureefi beekamu oodaafi safuu sabichaa kan bu'uureffate waan ta'eef, weedduu dalaga ayyaanaa funaanuu, qaaccessuun dhaloota boriif olkaa'uun barbaachisaadha. Akkasumas, walitti dhufeenyaafi tokkummaa hawaasa naannoo sanaa cimsuu cinatti madda odeeffannoo ta'ee tajaajila kenna jedhamee yaadama.

Gama biroonis, qorannoon sirna dalaga ayyaana kun baay'inaan kan hin gaggeeffamne waan ta'eef, qorattoota quuqama guddina sirna kanaa qabaniifi miirri eenyummaa ofii tursiisuu itti dhaga'amu, caalaatti akka qoratan nikakaasa, cuubatas ta'ee ni tajaajila. Qorannoo kana gaggeessuun wantoota sirna dalaga ayyaana irratti akka diroo dirootti hindabarre dhiibbaa geessisan adda baasuun rakkichi furamee hawaasni fayyadamaa akka ta'u gochuudha. Kun ammoo, ta'uu kan danda'u irra caalaatti yoo sirna barnootaa keessatti hammatamee ilmaan Oromoo madda eenyummaa ofii ibsachuu godhatanii seexaa sabboonummaa ofii ibsachuu horataniidha. Kanaaf, qorannoon kun yoo haalaan gaggeeffame hawaasa bal'aaf kallattii hedduun faayiidaa olaanaa niqabaata.

Walumaagalatti faayidaan qorannoo kana irraa argama jedhamee yaadamu:

- Dirree qorannoo ta'uun qorattoota haaraaf ka'umsa ta'uun ni tajaajila.
- Barsiisonnifi barattoonni mana kitaabaa keessaa qorannicha dubbisuun aadaa sirna ayyaanaa raawwatu keessatti bu'aa weedduu dalaga ayyaana qabu baramee gara fuuladuraatti itti fufsiisuuf akka madda odeeffannootti tajaajila jedhamee tilmaamama.
- Waajjira aadaafi turizimii argannoo qorannichaa mana kitaabaa magaalaa keessaa dubbisuun ka'umsa godhachuun akka weedduu dalaga ayyaana irratti hojjetan karaa saaquu danda'a jedhamee abdatama.
- Hubannoofi beekumsa afoolarratti kanaan dura argameerratti beekumsa nidabala.
- Dhaloonni haaraa qorannoo kana mana kitaabaa keessaa dubbisuudhaan jechaafi gochaan shaakalani muuxannoo weedduu akka horatanni gargaara jedhamee yaadama.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoo tokko yeroo kenname keessatti dhiyeessuuf daangaa qorannoo keenya murteessuu qabna. Qorannoo kana milkeessuuf karaa kallattii yaadaatiinis daangessuun barbaachisaadha. Kana jechuunis, faaruwwan mana qaalluu jiran keessaa xiyyeeffannoo isaa yaadaan dalaga ayyaana ilaallata. Kunis, yemmuu kudha arfeeniifi waggaan ayyaana gaggeeffamu irratti xiyyeeffata. Akkasumas, qorannoon kun Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jibaati irratti ta'ee, mata duree qaaccessa ergaa weedduu dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee qofa irratti xiyyeeffachuun adeemsifame.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana gaggeessuuf kutaalee Oromiyaa masaraalee Waaqeffattoota qaalluun dalagni ayyaana keessaatti itti gaggeeffamu hundarratti osoo adeemsifamee bu'aan isaa daran olaanaa ta'a. Haata'umalee, qorataan hojii mootummaa, irratti kan bobba'e waan ta'eef yeroon itti bakka hunda deemee ragaa sassaabbatu hanqachuu ni danda'a. Gama biraanimmoo, maallaqni qorannoo kanaaf kallattii kamiinuu ramadame dhabamuun qorataan maallaqa qaburratti hundaa'uun sirna weedduu dalaga ayyaanaa kutaa biyyaa aanaa tokkoon daanga'e gaggeeffamurratti fuulleffachuuf ni dirqama. Dabalataanis, masaraa qaalluu filatameetti sirni dalaga ayyaanaa bifa barreeffamaan olkaayame dhabamuu; akkasumas, qorataan kanaan dura muuxannoo qorannoo aadaa gaggeessuu kan hin qabneefi qorannoo mata-duree kanarratti hojjatame dhiyootti argachuu dhabuun namudataan hanqina qorannoo kanaati. Haa ta'u malee rakkoolee kanneen hunda kallattiiwwaan furmaata ta'uu danda'an hundatti dhimma bahuun qorannicha milkeessuuf yaaleera.

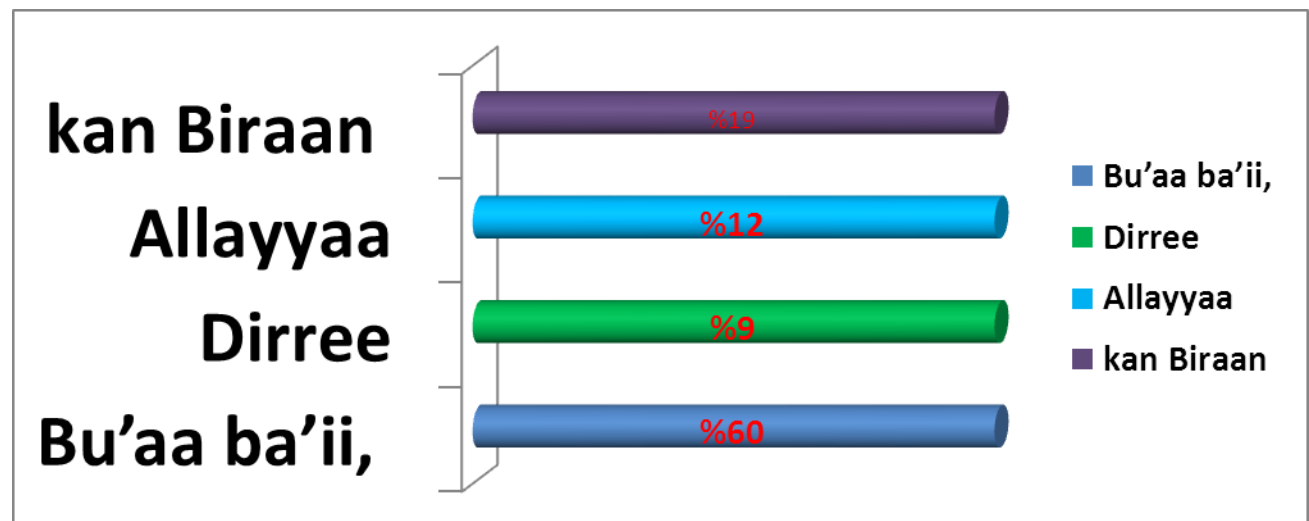
1.7 Odeeffannoo Waliigalaa Bakka Qorannoon Itti Adeemsifamuu

Qorannoon kun Godina Shawaa lixaa Aanaa Jibaati keessatti adeemsiffama. Akka odeeffannoon barruu kitaaba Gumbii aadaafi seenaa waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jibaati (2005:3) ibsutti, Aanaan Jibaati magaalaa Ambootirraa km 70, Finfinneerraa ammoo, km 186 kan fagaattufi aanoota godina kana keessatti argaman keessaa shaniin daangeffamee argama. Isaanis: Bahaan Aanaa Dirree incinnii, Lixaan Aanaa Daannoo, Kaabaan Aanaa Liibaani Jaawwiifi kibbaan Aanaa Noonnoofi Aanaa Ammayyaati. Ummanni aanichaa harka 15 ta'an waaqeffattoota, harka 61 kanneen ta'an Pirotistaantii, harka 1 Musliima, harka 23 kanneen ta'an immoo Ortodoksiidha. Aanaan kun gandoota baadiyaa 18fi bulchiinsa magaalaa sadii, walumatti

gandoota 21qabdi. Gandoota kanniin keessaa tokko bakka ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suuntee itti argamuufi hawaasichaaf tajaajila adda addaa itti kennudha. Gandi maaruu Jibaat zooniin koromtoo bakka masaraan ayyaanichaa itti argamu ta'ee magaalaa Aanaa Jibaat Shanani irraa gara dhihaatti km 5 fagaatee argama.

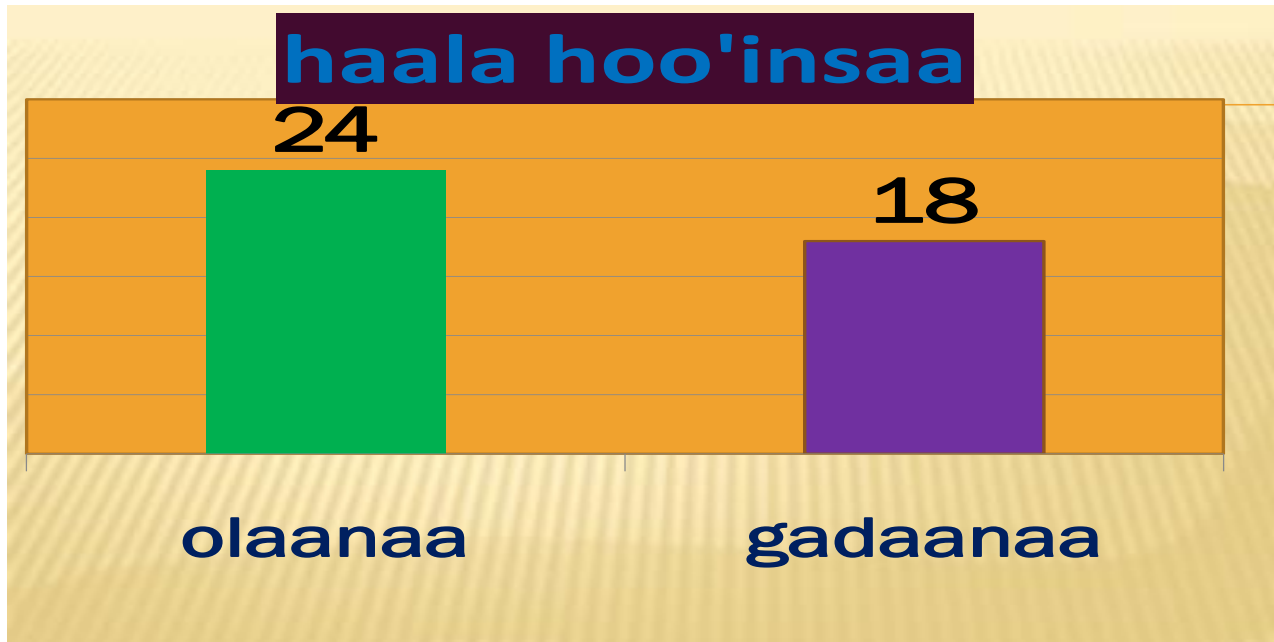
1.7.1 Haala Teessuma Lafaafi Qilleensaa Aanaa Jibaat

Akka barruun waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jibaat (2005:6) irratti ibsemtti haalli teessuma lafaa Aanaa Jibaat dhibbentaan lafti diriiraan% 9, bu'aa ba'iin %60, gaarri %19 yoo ta'u, qileen ammoo%12 ta'a. Haalli qilleensaa ammoo, baddaafi badda daree yoo ta'u, ol ka'iinsi lafaa galaana irraa m 1500 – m 2800 fagaata. Hoo'insi isaa digirii18 – digirii 24 ta'ee, waggaatti rooba mm 750– mm 1500 al-tokko kan argattuufi bal'inni lafa aanaa jibaat heektaaraan heek.50,950 keessaa qonnaaf kan oolu heek.34,849.8 dheedichaaf kan oolu heek.1,783.2fi bosonaan kan hagugame immoo heek.11,973.3 ta'a.

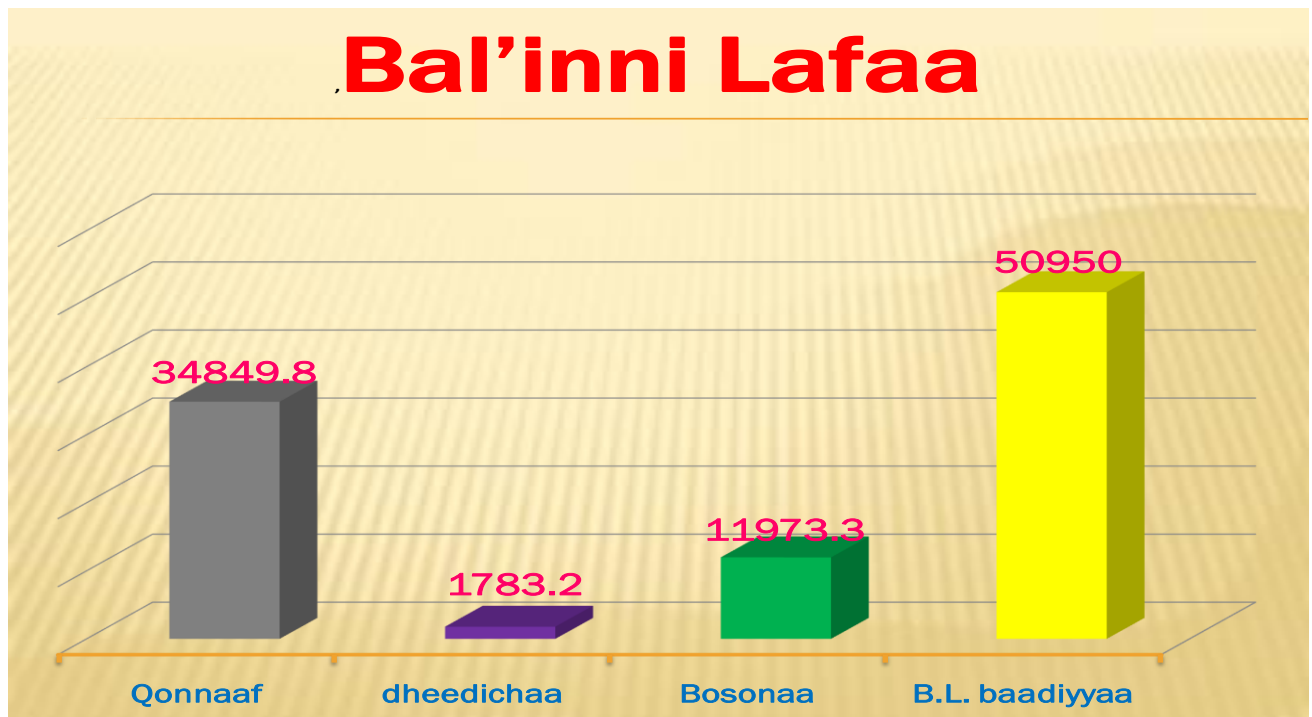
Chaahtii 1: Haala teessuma lafa aanaa jibaat.

Maddi: Kitaaba Gumbii Aadaa Aanaa Jibaat (2005:6)

Chaartii 2: haala ho'iinsa qilleensa aanaa jibaat

Maddi:waraqaa raawwii hojii waajira qonnaa aanaa jibaat (2009:6)

Chaartii 3: bal'ina lafaa aanaa jibaat.

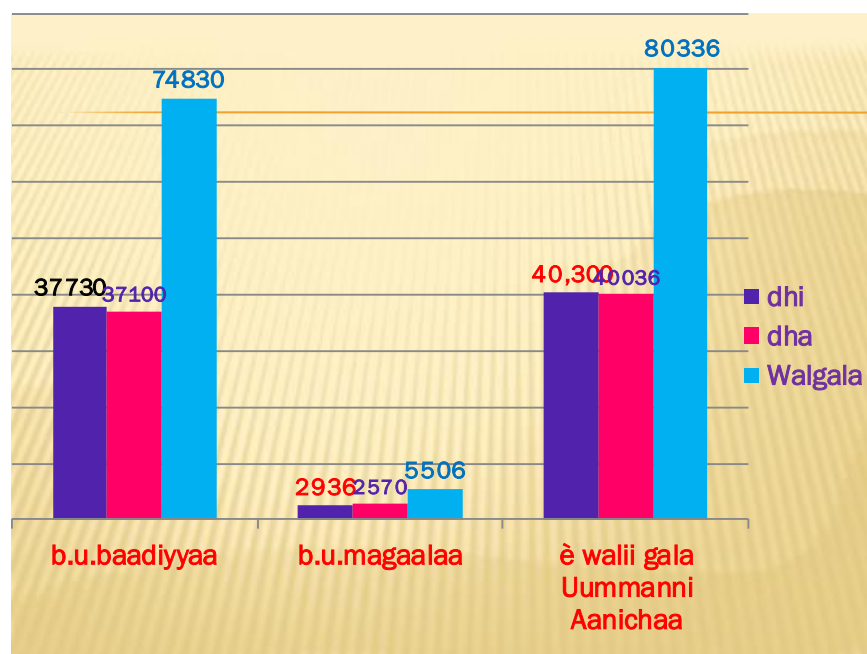
Maddi:waraqaa raawwii hojii waajira qonnaa aanaa jibaat (2009:7)

1.7.2 Haala Diinagdee Aanichaa

Akka odeeffannoon barruu waajira Bulchiinsa aanaa Jibaat (2001:7) irratti eerameen, dinagdeen Aanaan Jibaat irra caalaatti qonnarratti hundaa’a. Baddaafi badda dareetti midhaan nyaata kanneen akka: warqee, Qamadii, Garbuu, Xaafii, Baaqelaa, Boqqoolloo, Missira; akkasumas, midhaan dhamaa kan akka: ija raafuufi Talbaatu oomishama. Kuduraafi fuduraan adda addaas lafa bishaanii baddaas ta’ee badda dareetti haalaan oomishamu. Haala horsiisa horii ilaalchisee baay’inaan kan argamu horii gaanfaa yoo ta’u, Hoolaafi Re’eenis ni horsiifamu. Kotte duudaan kan akka Fardaafi Harrees bal’inaan argamu.

1.7.3 Baay’ina Uummata Aanichaa

Akka odeeffannoon barreeffama waajira Bulchiinsa Aanaa Jibaat (2009:4) ibsutti, lakkoofsi uummata baadiyaa dhiirri 37,730; dhalaan 37,100 kan magaalaa dhiirri 2,570; dhalaan 2,936; walumaagalatti dhiirri 40,300; dhalaan 40,036 yemmuu ta’an ida’amni 80,336dha.

Chartii 4:baay’ina uummata aanaa Jibaat

Maddi:waraqaa raawwii hojii waajira qonnaa aanaa jibaat (2009:8)

1.7.4 Akaakuwwan Aadaa Aanaa Jibaat

Ragaan barruu waajira Aadaafi Turiiziimii Aanaa Jibaat (2005:79-88) irratti akka ibsutti, Aanaan Jibaat aadaawwan hedduutu argama. Qorattichis aadaalee kanneen keessaa Aadaa Sirna Gadaa, Aadaa Ateetee, Aadaa Sirna Irreechaa, Aadaa Gumaa Baasuu, Aadaa Walgargaarsaafi Aadaa Fuudhaf Heerumaa akka fakkeenyaatti fudhachuun ibsa.

Sirna Gadaa – Sirni Gadaa sirna Oromoonni jaarraa hedduuf ittiin walbulchaa turaniifi ammas ittiin walbulchaa jiraniidha. Oromoonni aanaa kanaas sirna kanaan akka duriitti walbulchuu baataniyyuu Sirni Gadaa waggaa saddeet saddeetiin tartiiba eeguun kan hordofamuufi buttaa qaluun kan kabajamuudha. Sirnichis miseensota Gadaa shan Itti Makoo 0–8, Dabballee 8-16, Foollee 16-24, Dooroma 24-32, Luba 32-40 kan ofkeessaa qabuudha. (barruu waajira Aadaafi Turiiziimii Aanaa Jibaat (2005:79-88)

1.7.4.1 Ateetee

Ateeteen ayyaana haadholii horsiisa looniitiif yeroo baay’ee bulfatamtuudha. Haadholiitu dhangaa nyaataafi dhugaatii qopheeffachuun uffata adii gurraacha makate, dibbiqqoofi callee mormatti kaawwachuun kabajatu. Kan kabajamus, birraafi arfaasaadha. Sirna kanaafis, nyaata akka marqaafi dhugaatii buqquri jedhamu qopheessuun kan kabajataniidha.

1.7.4.2 Sirna Irreechaa

sirna waaqeffannaa waggaatti al lama malkaafi tulluutti birraafi arfaasaa kabajamu. Birraa ganna bacaqqiifi dukkana limixii keessaa gara ifaatti ba’uu ibsaa yookaan xomboora/daamotii qabsiifachuun akkasumas, daraaraa / ilillii birraafi marga jiidhaa qabachuun gara malkaa deemuun kan waaqa galateeffataniidha. Kanuma bu’uura godhachuun sirna ayyaana qaalluu Warra Maaraam Gaanaa Suntee kan waggaarratti sirni irreechaa kun haalaan gaggeeffama. Arfaasaammoo, waaqa bona qaaqqee keessaa gara jiidhaafi qabbanaatti baase galateeffachuun rooba qulqulluu, kan midhaan akka gaarii magarsu akka roobuuf tulluutti ba’anii kadhatu. Kana malees irreechi Arfaasa Tulluurraatti gaggeeffamu akka Gadaa Maccaatti godinaalee Oromiyaa kudhan matakkaal dabalatee bara kana eegaleeakka Godina shawaa lixaa aanaa Jibaat tulluu Jibaat irraatti wagga waggaadhaan akka kabajamuu murta’ee bara kanas Ebla 21/2010 karaa hoo’aa ta’een kan kabajameefi fuldurrattis wagga waggaadhaan akka Gadaa maccaatti tulluu jibaat kanarraatti akka kabajamuuf abbootii Gadaa Maccaatiin murtaahuun isaa fulduraattis sirni

irreecha arfaasa kun gosoota aadaa aanichaa bira darbuun kan guutuu oromiyaafi giddugala qorannoo aadaa kan biroollee ni ta'a jedhameet eegama

Suura 1: Yeroo Irreechi Arfaasaa Aanaa Jibaat Tulluu Jibaat irratti gaggeeffamu qorataan Ebla 21/2010 waraabame agarsiisu.

1.7.4.3 Gumaa Baasuu

Gumaan sirna namoonni dhuunfaanis ta'ee gosaan yoo wal ajjeesan ittiin walitti araaramanidha. Akka aadaa ummata aanichaatti, gumaan jireenya hawaasummaa keessatti gochaa hamaa yookaan suukaneessaa kanneen akka hubama qaamaa, qaama hir'isuufi ajjeechaa lubbuu namoonni walirraan ga'an araarsuuti. Kuniis bakka miseensonni bakka bu'oota abbootii gadaa argamanitti waraannifi bookkuun bahuun kan raawwatudha.

1.7.4.4 Walgargaarsa

Miseensi hawaasaa deeggarsa adda addaa kan waliif taasisaniidha. Aadaan walgargaarsaa kun durii kaasee hanga ammaatti hawaasa keessatti barsiifata ta'ee akkuma aadaa biroo dhalootarraa

dhalootatti darbaa kan dhufeedha. Aadaa walgargaarsaa kanneen jedhamanis kan akka daboo, qaboo, jigii/kadhachiisa, afoosha yeroo gaddaafi kkf dha.

1.7.4.5 Fuudhaf Heerumaa

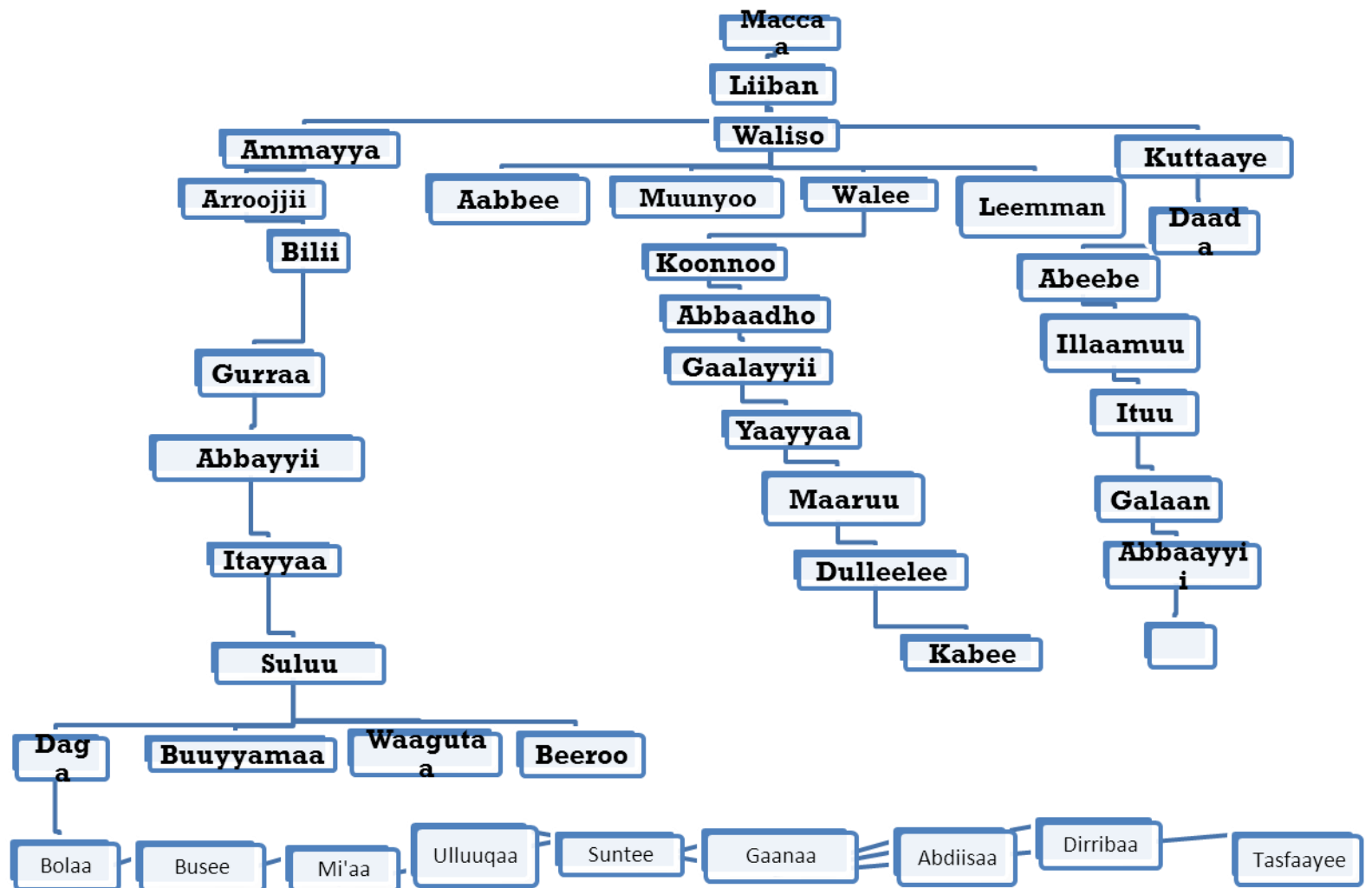
Hawaasichi aadaa fuudhaafi heerumaa gara garaa qaba. Isaanis: Kaadhimannaa/kadhaa, fedhiifi Aseennaadha. Kaadhimannaan sirna fuudhaf heerumaa keessatti kan warri mucaa warra intalaa waliin walbeellamanii mariidhan cidha godhataniidha.

Fedhiin sirna gurmaafi intalli umrii 18 olii osoo warri gama lachuu hinbeekiin waliigaltee erga raawwatanii booda warra intalattii ergachuun fuudhaafi heeruma raawwatudha. Aseennan immoo adeemsa mucayyoon/intalli fedhii mucaa/gurbaa malee manasaa dhaqqee itti galuun booda adeemsa keessa cidha godhachuun warroomaniidha. (Gumbii aadaa Aanaa Jibaati (2005:86)

1.7.4.6 Qillee

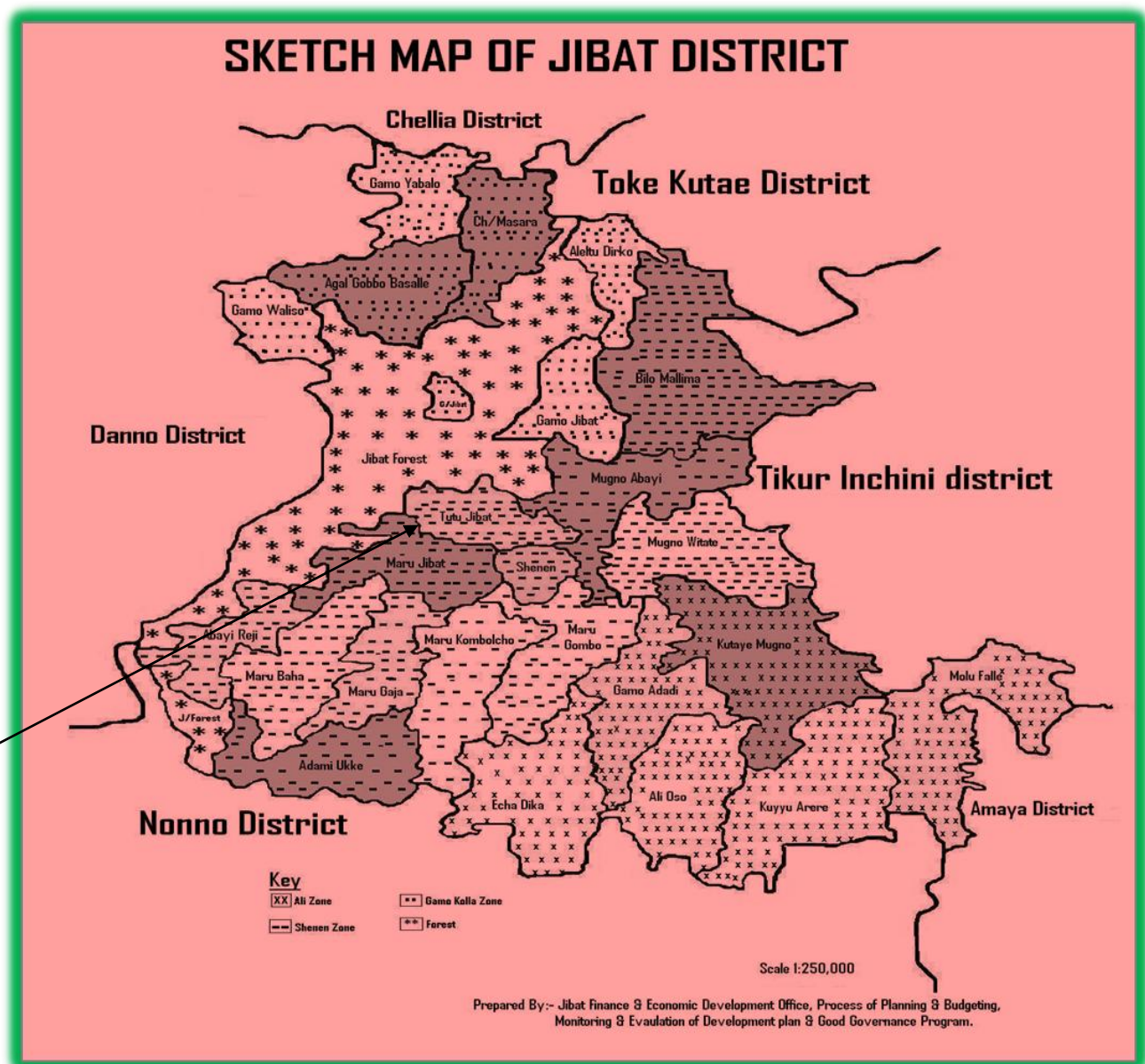
Ayyaanni kun ayyaana loonii yookiin horiiti. Ji'a Muddee keessa mooraa loonii keessatti marqaa marqanii yeroo loon mooraatti galan loon dhadhaa muudanii booka/daadhii qopheessan itti facaasuun hormaata qajeelchi, dhibeerraa bilisa godhi, nagaan bobbaasii galchi jedhanii eebbisanii kabajatu. Guyyaa kana namoonnis nyaatanii dhuganii gammachuudhaan dabarsu. Dargaggoonnis buruurii qopheeffachuun tapha qillee jedhamee waammamu walwaamanii taphachuun kan dabarsaniidha. (Gumbii aadaa Aanaa Jibaati (2005:86)

caasaa hidda latinsa warra Maaraam Gaanaa Sunttee

Maddi: Kitaaba Gumbii aadaa waajira A/turiziimii A/jibaatifi obbo Waaqumaa Niggirtii Qorataan Gaafa 23/07/2010 fudhate

1. Kaartaa Aanaa Jibaatiifi iddoo masaraan Qaalluu warra Maaraam Gaanaa Suntee itti argamu mul'isu biirooAadaafi Turiizimii aanichaatii fudhatame.

Maddi: Gumbii aadaa aanaa Jibaat (2005:15)

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana jalatti qabxiileen akka waliigalaatti dhiyaatan: maalummaa fookiloorii, afoolaa, ogafaan, afwalaloo, arrabsoo, amaloota afoolaa, jijjiiramummaa, lufummaa, uummatummaa, yoomessa, hurruubummaa, afaanummaa, jamaa qabaachuu, maalummaa dalagaa faayidaa dalagaa, gosoota faaruu dalaga ayyaana, qorannoowwaan wal fakkii, yaaxinoota qorannichaaf ka'umsa ta'aniis sakatta'amee dhiyaate jira.

2.1 Yaadrimee Fookloorii

Fookilooriin yaadrimee, beekumsa ummanni yookiin hawaasni waliin jiraatuufi bakka jirutti waan waliin qoodatu qabu tokko jiruufi jireenya isaa moo'achuudhaaf, too'achuuf yookiin fala itti barbaaduudhaaf waan adda addaa kalaquudhaaf, beekumsaafi falaasamasaatti fayyadamee keessoo isaa karaa sochii qaamaa, meeshaa aadaatiifi afoolaan ittiin waliif dabarsu yookiin hawaasa biroof itti of beeksisuuf fayyadamu kan qabu akka ta'e Filee (2016:30) ni'ibsa. Bu'uura kanaan, fookilooriin calaqqee eenyummaa, beekumsaa, falaasamaa, qaroominaafi jiruufi jireenya hawaasa tokkooti. Kanaaf, wantoonni hawaasni tokko eenyummaasaa, beekumsasaa, qaroominasaa, falaasamasaa, duudhaasaafi jiruuf jireenyasaa ittiin ibsatu hundi qabeenyasaati. Kunimmoo, qabeenya hawaasni waliin jiraatu tokko walitti qabuufi qixa qooddatee jiruufi jireenya gamtaasaa ittiin gaggeeffatuufi cimsatu waan ta'eef hawaasichaan adda ba'ee kan hin ilaalamnee ta'uu Melakne(2006:8), Filee (2016:30-31) niaddeessa. Kanarraa ka'uun Fookilooriin kallattii hawaasni tokko aadaa, muxannoo, falaasama, artii, amantaa, afaan, uffannaa, nyaatafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti ittiin dabarsuudha. Dhufteen fokloorii dhuftee hawaasaa waliin hidhata guddaa qaba. Sababni isaa foklooriifi hawaasa adda baasanii ilaaluun ulfaataa waan ta'eefidha. Kanuma ilaalchisuun barreessitoonni afaanii foklooriif yaada garagaraa kennuuf yaalaniiru. Hayyoota dhimma kanarratti yaada kennuuf yaalan keessaa muraasni yaada isaanii waliin bifa armaan gadiin dhiyaataniiru. Dorson (1972:1) irratti fokloorii yoo ibsu: "Folklore emerged as new field of learning in the nineteenth century when antiquaries in England and philologists in Germany began to look closely at the ways of lower classes...The word 'folklore' phrase be thenceforth adopted in place of cumbersome phrase 'popular antiquities'", jedha.

Yaada kanarraa kan hubatamu beekumsa hawaasaa soquun akka dame barnootaatti jaarraa 19ffaa keessa biyyoota Ingiliziifi Jarman keessatti qoratamaa akka ture tuqu. Innis kan kutaa hawaasa

hin qaroominiiti jechaa turan. Maqaan jecha fookiloorii jedhus dura wantoota aadaa dinqisiifamoo ta'aniin yookiin ijaarsota bebbeekkamoo durii jedhamuun beekkamaa ture.

Dundes (1965:11) jecha fookloorii jedhu hiikuun dura akka namni hubatuuf, jechoota 'folk' fi 'lore' jedhu hiikuun barbaachisaa dha jedha.

It is possible to define both 'folk' and 'lore' in such a way that even the beginner can understand what folklore is. The term "folk" can refer to any group of people what so ever who share at least one common occouparation, language or religion but what is important is that a group formed for what ever reason will have some tradions which calls its owns.

Akka yaada kanatti jecha fookloorii jedhu hiikuun dura akka namni hubatuuf, jechoota 'folk' fi 'lore' jedhu hiikuun barbaachisaadha. Jechi 'folk' jedhu garee namootaa kan bakka bu'u yoo ta'u, 'lore' wantoota isaan waliin qooddatan bakka bu'a. Fooklooriin qaama aadaa keessaa tokko. Sababiin isaas, hawaasatu jireenya isaa keessatti waan isa barbaachiseef uumee waliin itti gargaarame malee uumamaan kan kennameef miti. Kanas Georgesi fi Jones, (1995:225) irratti yoo ibsu, "As an aspect of culture, folklore is human creation that embodies andmemoralizes people`s shered and unique experiences. As a mirror ofculture, folklore documents and reveals the many similar and differentways that human beings behave in order to satisfy common needs, andsolve the problems of every day life".

Akka yaada hayyuu oliitti foklooriin kan hawaasni muuxannoo adeemsa jiruufi jireenya isaanii keessatti argatan waliif qooduuf, fedhii isaanii guuttachuufi rakkoo isaanii furachuuf ofii uummataniidha. "Folklore is the social, material and oral culture of primitive societies. The culture comprises such forms as festivals, dances and religious rites. The material culture comprises architecture art and crafts. The oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles" (Isaacs, 1981:457).Akka yaada kanaatti fooklooriin hawaasummaa, meeshaalee aadaafi afoola hawaasa waliigalaati. Aadaan hawaasaa kanneen akka taphoota adda addaa, shubbisa, durduriwwan, afseenaa, mammaaksaafi hiibboo kan ofjalatti qabuudha. Fookloriin duudhaa, aadaa, amantaafi eenyummaa saba tokkoo kan ibsuudha. Steven(1964:552) akka ibsutti,"Folklore is the traditional beliefs and customs of acommunity passed on by word of mouth" jedha. Akka yaada haayyuu kanaatti fooklooriin duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo kan afaaniin dhaloota dhalootatti darbuudha. Melakne (2006:8) "Every group bound together or by common interest and purposes weather educated or uneducated rular or urban, possessed tradition which may be called it folklore". Akka yaada kanarra hubachuun

danda'amutti fooklooriin garee hawaasaa amala walisaan fakkeessu qaban kan barate ykn kan hin baranne, baadiyyaa ta'ee kan magaalaa walitti kan hidhuudha.

Folklore is informally learned, an official knowledge about the world, our selves, our communities, our belief, our cultures, and our traditions that is expressed creatively through words, music customs, actions, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people (Smis, 1965: 12).

Yaada oliirraa kan hubatamu, fookilooriin osoo itti hin yaadin kan baratamu, beekumsa dhaabbataa kan hin taane, waa'ee addunyaa, waa'ee keenya, waa'ee uummata keenyaa, waa'ee amantaa keenyaa, waa'ee aadaa keenyaafi barsiifata keenyaa jechatti, muuziqaatti, gochatti, amalaafi meeshaalee itti gargaaramuun ogumaa(kalaqa) hawaasaa kan ibsudha. Akkasumas, walitti hidhatinsa firaa waliin beekumsa waljijjiiruu keessa uumamaa kan deemudha.

Faaruu dalaga ayyaanaa keessatti warri quxusuun hangafoota irraa yoomessa dhugaa keessatti daawwachuun caqasuun shaakaluun ofumaan baru.Fookiloorii ilaalchisuun namoonni adda addaa hiika adda addaa akka kennaa turan ibsa. Hiika gara garaa kennuu namootaa kanaafis sababootni adda addaa akka dhiyaatu ta'e sanniin keessaa muraasni: “namoonni hunduu addunyaa kanaaf ilaalcha garaa garaa qabaachuu isaanii, yaadarimee isaa rakkisaafi ulfaataa ta'uu isaa, hiikkaaleen amma ammaatti kennamaniif adda adda akka ta'e ibsa” (Dastaa,2011:3). Fookilooriin saayinsii gooroowwan kan akka aadaa, amantii, barsiifataa, oduu, gochoota akka falfalaa, mammaaksa jechamoota sirbaafi kanneen, kana fakkaatan kan addaan baasuudha.Gabaabumatti beekumsa hinqoratanidha. (Finnegan 1976:50). Fookilooriin hubannoo hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani osoo homaa hin dhoksin afaaniin ifa baasee agarsiisa.Kana jechuun fookilooriin daawitii hawaasni tokko ittiin ilaalamu akka ta'e agarsiisa (Georges fi Jones, 1995:170).

Akkasumas Oring (1986:2), Dundes (1965) waabeffachuun akkas jechuun ibsa: “qabiyyeewwan fookiloorii durdurii, raagamtaa, sheekkoo, waldhabdee, baacoo, mammaaksa, cooka, hibboo, eebba, abaarsaafi kkf qabata”. Akka yaadolee kanaatti fookilooriin beekumsa kalaqa afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbuudha.

Fookiloorii goroowwaan gurguddoo afur qaba. Isaanis, afoola (oral literature), meeshaalee aadaa (material culture) duudhaa hawaasaa (folk costum), artii sochiii qaama (performing folk art), jechuudhaan afuritti qoqqooduun qorachuun akka danda'amudha (Durson,1972:2).

Kanarraa kan hubatamu jechi fookiloorii jedhu waan hammatuun yoo ibsame damee beekumsaa mala saayinsaawaa ta'een afoola, meeshaalee aadaa, artii sochii qaamaafi duudhaa hawaasaa kan qoratu ta'uusaati. Yaada kanarraa akka hubatamutti afoolli gooroowwaan fookiloorii keessaa isa tokkodha.

2.2 Faayidaa Afoolaa Faaruu barsiisuu keessatti

Afoolli aadaa, seenaafi eenyummaa hawaasaa himamsa afaaniitiin dhalootaa dhalootatti darbudha. Ilaalchaafi falaasama hawaasaa dhaloota haaraatti beeksiisuufi barsiisuun akka riqicha cimaa ta'ee tajaajila. Kana malees, aartii jechaa aadaafi duudhaa hawaasaa afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu kan akka faaruu aadaa ofkeessatti hammata (Dorson, 1972:3). Kunis, afoolli hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin gumaacha kenna. Afoola fayyadamee hawaasni walbarsiisa, duudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaasaa beeksifata, ittiin bashannana walbashanansiisa. Hawaasni bifa ammayoomeen har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuu dhagaa bu'uura kan ta'e, beekumsa afoolaa irra dhaabbateeti (Georgesfi Jones, 1995:314).

Afoolli haala addunyaa kanaa kan ittiin hubannu, haala jiruufi jireenyaa, haala uffannaa hundaaf akkaataa jireenya dhala namaa hunda tuttuqa jedha (Dundes, 1965:32). Waan darbee ragaa dhugaa, ilaalchisee Asaffaan, (2009:23) dhumarratti "Akkuma daawwitii keessatti of ilaallu kan faana jiru deebisee calaqqisuu gochuu osoo hintaane akka ofilaalee cabaa fuula tolchuu isa tahes isa hintahiinis mul'isuu ta'a," jedha. Akka yaada kanaatti wanti afoola hawaasaa jala dhokatu akka hinjirredha. "Afoolli aadaa, duudhaafi safuu hawaasa tokkoo dhaloota tokko irraa gara dhaloota itti aanutti afaaniin daddarbaa kan dhufe, darbaa kan jiru. Akkasumas, fuuladurattis kan darbu damee aadaa saba tokkootti" (Abarraa, 1999:48). Yaada armaan olii irraa akka hubannutti afoolli calaqqee jirufi jireenya hawaasaa ta'ee afaaniin labata tokko irraa gara labata birootti kan darbudha.

2.3 Amaloota Afoolaa

Amalootni afoolli ittiin beekamu keessa muraasni: jijjiiramummaa, lufummaa, yoomessa, hurruubummaa, afaanummaafi jamaa qabaachudha.

2.3.1 Jijjiiramummaa

Jijjiiramummaan amala afoolaati. Kunis, waliigaltee hawaasaan ykn dhiibbaan mul'achuu nidanda'a. Akka Jaarraafi Wasanee, (2008:162) akka ibsanitti "afoolli jijjiiramummaaf baay'ee saaxilamaadha. Bu'uurri isaa hawaasni jijjiiramuu waan danda'uuf afooliifi hawaasni addaan bahanii hinilaalaman" jedhu. Birhanu (1999:12) akka ibsetti "The characteristics of oral literature is carried by memory and delivered by word of mouth. The performance may introduce variation in wording, structure or content" jedhu. Yaada akka hubanutti amalootni afoola haala yaadannoo wantoota darbaniin haawwatamee bifa jecha afaaniitiin dhiyaata. Haalli raawwii isaas garaagarummaa sagaleessuu, caasaa ykn qabiyyee isaatiin ibsama jedha.

2.3.2 Lufummaa

Lufummaan amala afoolaa keessaa isa tokkoodha. Kunis, afoolli tokko haala kamiin dhalootaa dhalootatti darbaa akka deemu irratti xiyyeeffata. Yaada kana ilaalchisuun Wasaneen (2008:164) akkas jedha: "Haalli afoolli tokko dhalootarraa dhalootatti darbu lufummaa" jedhama. Kunis, karaa lamaan dhalootatti darbu. Isaanis, haasaa afaaniifi gochaan dhalootarraa dhalootatti kan dabarsan miseensoota hawaasaati."

2.3.3 Uummatummaa

Afoolli qabeenya hawaasati. Afoolli akka ogbarruuwwan biraakan abaluuti jechuun hin danda'amu. Kana jechuun itti waamaminni isaa hawaasichadha. Finnegan (1970:2) uummatummaa afoolaa akkanatti ibsiti afoolli qaama caasaa aadaati. Seera raawwiifi wal makaa matasaa qaba. Kun immoo argannoofi xiinxalaaf kan isa saaxilu.

Akkasumas Wasaneen (2008:168) "miidhagummaan haala afoolli sun itti faarfamu ilmaan namaa hawwachuu danda'uu dhiyaachuu isa mul'isa" jedha. kanamalees, Ben Amos (1982:20) akka kaa'eetti qorannoon afoolaa haala hawaasummaa dhugaa afoolicha keessatti raawwatuuf bu'aa inni walitti dhufeenya hawaasummaaf qabu irratti xiyyeeffachuu qaba.

2.3.4 Yoomessa

Qorannoon afoolaa haala hawaasummaa dhugaa afoolicha keessatti raawwatamuufi faayidaa inni walitti dhufeenya hawaasummaaf qabu irratti xiyyeeffachuu qaba (Ben Amos, 1982:20). Yoomessi dhugaa qindeeffama afoola hedduu jiran hunda osoo ilaalamee, hundumtuu bakkaafi yeroo itti raawwatamu kan mata isaa niqaba (Dorson, 1972:45)

2.3.5 Hurruubummaa

Amaloota afoolaa keessaa hurruubummaan isa tokkoodha. Finnegan (1970:2) hurruubummaan amaloota afoolaa keessaa isa bu’uura ta’ee dhimma raawwii afoolichaa gadifageenyaan hubachuuf jechoota (Sagaleen) wanta darbu caalaa akkaataa hirmaattoonni miira isaanii sochoosaanii agarsiisan walfaana ilaalamuu qaba jetti. Kana malees, Jaarraafi Wasaneen (2008:16) “Hurruubummaan amaloota afoolaa keessa isa bu’uuraaf, afoolichatti kan lubbuu horuudha jedhu”.

2.3.6 Afaanummaa

Afoolli amalli isaa inni bu’uuraa afaanummaadha. Kunis, labataa gara labataatti kan daddarbu afaaniin (Okopewho, 1992:42). Akkasumas, amaloota walaloo afoolaa keessaa afaanummaaniddoo guddaa qaba. Sababni isaas, miira dhaggeeffatootaa ofitti harkisuuf human cimaa waan qabuufi (Bukeniya, 1994:12).

2.3.7 Jamaa Qabaachuu

Amala afoolaa keessaa inni tokko jamaa qabachuudha. Yaada kana ilaalchisuun, Wasanee (2008:155) yoo ibsu, “Afoolli yeroo kamiyyuu garee barbaada, namoota walitti qabu qaba.” Yaada kanarraa hubachuun akka danda’amutti afoolli gareen waan dalagamuuf jamaa kan qabuudha. Kana malees, jalqabaa hamma xumuraatti gareedhaan walfaana weeddifamu (Finnegan, 1970:259).

2.4 Maalummaa Afwalaloo

“Ogafaan haala holooloofti seenessuun, inni lammaffaa uunkaalee gaggabaaboo kanneen qabaniif sadaffaa bifa ogwalaloo (afwalaloofti barwalaloo) n kan dhiyaatani” dha

Ogafaan akka qorannoof tolutti goorowwan lamatti qoodamu. Isaanis, afwalaloo (Oral poetry)fi ogafaan seenaffamaa (narrative oral literature) jedhama. Afwalaloon kanneen dhiyaatan, sirba aadaa, weedduu, geerarsa, faaruu loonii weedduu ateeteefi urursa daa’imani yoo ta’u, kanneen seeneffamaan dhiyaatan immoo oduu durii, mammaaksa, sheekkoo, eebbbaafi abaarsa fa’i (Hiikaafi Alamituu, 2011:134). Qorannoon kun garuu goorowwan ogafaanii keessaa afwalaloon kan dhiyaatu weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti adeemsifame jira.

Kaayyoo ogafaanii keessumaayyuu afwalaloon miidhaginaafi bashannanaaf osoo hin ta’iin dalagaaf kan ta’uudha (Asaffaa, 2003: 20). Afwalaloon Oromoo akkuma afoola Oromoo kunneen biroo dhalootarraa dhalootatti kan darbu dubbii afaaniin yeroo daddarbus kan yeedalloo qabu yeedaloo isaa waliin, kan hinqabnes akkuma jiruttidha. Keessattuu kan Afoola Oromoo adda godhu afwalaloon isaa kan yeedaloo faana darbuu danda’an kan akka weedduu jaalalaa, cidhaa, sirba ateeteefi kkf yoo ta’u kan yeedaloon isaa ifatti bahee hinmullanne immoo kanneen akka oduu durii, hibboofi mammaaksa fa’i

Afwalaloon yeroo irraa bilisa ta’e immoo dhimma yeroo wajjin kan walqabate osoo hin ta’in yeroo kamiyyuu faarfatamuufi weeddifamu kan danda’uu, kana jalatti afwalaloon hedduu beekaman weedduuwwan garaagaraatiini. Kunis, akka inni baraan hin daangeffamneef daangaa darbee kan deemu ta’uu isaa nu hubachiisa (Finnegan, 1976:19).

Fedhasaan (2013:49) akka ibsetti “walaloo afoola (afwalaloo) Oromoo bakka gurguddoo torbatti qoodamuu dandaa’a. Isaanis, geerarsa, weedduu, sirba, faaruu, eebba/abaarsa, guungummiifi tabaallidha. Hawaasa keessatti maqaalee kanaan beekamanis daangaan hubanno saanii ka’amee hin jiru”.

“Gosoota ogafaan Oromoo keessaa kan afwalalummaa ofkeessa qaban: geerarsa, weedduu jaalalaa, weedduu seenaa, weedduu siyaasaa, weedduu asmaarii, weedduu cidhaa, weedduu ateeteefi weedduu daboo”(Misgaanuu, 2011:59). Yaada armaan oliirraa akka hubannutti weedduun qaama afwalaloo keessaa isa tokkodha.

2.4.1 Faaruu

Gemechu (2003:8-9) yoo ibsu faaruun wantoota aadaa uummata tokkoo calaqqisiisan keessaa isa tokkodha. Innis, kan safara gabaabaa of keessatti hammatu ta'ee faaruu garaa garaa faarsuuf gargaarudha (Oring, 1986:153). Faaruu walaloo gabaabaa ykn tuuta jechoota weeddifamanii ijaarsa barreeffama ifaafi gabaabaa ta'een toora tooraan hiramuu, yeedaloo kan of keessatti qabu (Richard, 1992:73).

Kana malees, idileetti yoo ilaalle faaruun yaada adda addaa ibsuuf qooda hedduuttiifi cabsata sagaleetiin kan dhiyaatu ta'ee jaalala, komee, arrabsoo, mararoofi kkf kan ibsudha. Uummata seenaan isaa barreeffaman carraa hinargatiin tureef kan akka uummata Oromoof bu'aa weedduun buusu akka salphaatti hin ilaalamu. Seenaa jechoota adda addaafi safuu keessatti dhimma itti baanu ofkeessatti qabatee dhalootaa dhalootatti dabarsa. Guddina afaaniif hedduu gumaacha (Wasanee, 1984:25).

2.4.2 Maalummaa Ayyaanaa

Ayyaana jechuun wanna Waaqaan bakka bu'ee akka uummatni hundi safuu eeggatee, kallattii Waaqni abboomun akka deemamuu danda'u giddu deemsa raawwatamuudha. Yaaduma kana ilaalchisee akka Dirribii (2012:111) ibsutti “Namni ayyaana qaba jechuun eegduu kan isa tiksu qaba jechuudha. Burqaan, Tulluun, malkaan, mukni jiidhaaniifi wanni hedduun ayyaana qabu. Nama cubbame, muka goggogaa, fi waan du'arraa ayyaanni ni godaana jedhama jechuun lafa kaa'a.

Waaqeffannaa; dhugeeffata ummata Kuush Ganamaa; gumii Waaqeffannaa Addunyaan kan qophaahe. Hundasaa (2018:27) keessatti akka ibsameetti: akka dhugeeffata Waaqeffannaatti hojiifi raajii Waaqaa leellifachuu, galateeffachuufiwaan hir'ate yookiin waan dhabame ammo argachuuf kan ittiin gaafatan, akkasumas, nagaan, araarri, jaalalaafi waloomni namoota gidduu akka jiraatu ayyaanota gidduu akka jiraatu ayyaanota adda addaa kabajuufi yaadachuudha.

Kanaaf, uummanni Oromoo muka jiidhaa jala taa'ee marga jiidha qabatee waaqa kadhata. Kanumatti dabaluun akka Gammachuu (2003) ibsutti “ayyaana, for the Oromo, is the creative act of thinking in which a thought becomes that which mentally represents.” jedha Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, ayyaanni Oromoof xiinxala gochaa sammuu namaa keessatti waaqni kalaquudha. Kanaaf, ayyaanni yaada xiinxalaa, kalaqaafi beekumsa waaqni namaaf kennuudha.

Aamantaa Waaqeffannaa Oromoo keessatti Qaalluun nama ayyaana Waaqatiin guutamee icciitiifi dubbii waaqaa ibsuu kan danda’u kanaaf, Qaalluun Waaqeffannaa Oromoo keessatti iddoo guddaafi kabaja guddaa kan qabuudha. Kun ammoo akka abashoonni seenaa saba guddaa kana xureessuun seenaa sabaa barreessan osoo hin ta’in uummanni kun dhugeeffannoo qabatamaafi amantaa mataa isaa kan qabu ta’uu isaa beekamaadha. Kanumatti fufuun akka Dassalany (1985:28) ibsutti

Hence waqa, the supreme being is the creator of all things and the source of all life .... Waqa has appointed to every being its own place in a cosmic order of he is also aguardian. Although waqa is the supreme being and guardian, he has also created the ayana which is a kind of waqas assistant divinity or sprite which comes down to the people waqa has created but waqa rules over the “ayana’ jedha.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda’utti waaqni hundumaa ol kan jiru; waan hunda uumuu kan danda’ufi madda waan hundaati. Waaqni ammoo iddoo itti dubbatuufi nama itti dubbatu qaba. Kanaaf, waaqni eegumsa namaaf ayyaana dhaabee afuura isaatiin ayyaana qajeelcha. Kanaaf, akka uummatni Oromoo amanutti, ayyaanni gaddu deensa waaqaafi nama gidduutti dhaabbatee nama kallattii jireenyaa itti agarsiisuudha.

Dabalataanis ayyaanni akka amantaa uummata Oromootti kana namarra buluudhaan baraafi fala hawaasichaaf himuudha. Ayyaanni kan waaqatti amanuufi kallattii waaqni ayyaantuun agarsiisuun deemamuudha. Kanaaf kallattii uumaan nama qajeelchufi agarsiisuun deemuun, ayyaanni iddoo guddaa qaba. Ayyaantuun ammoo balbala ykn gosaan waaqni uummataaf dhaaba. Miseensi balbala sanaa ammoo bultee ayyanichaa ta’uudhaan ayyaanicharraa tajaajila argatu. Qaalluun hawaasa tokko keessatti qomoo yookiin warra tokko keessaa ka’a miseensi warraa sun ammoo bultee qaallichaa ta’uun kan itti bulanidha.

Ayyaanni amantii waaqeffannaa Ganamaa waggaa saddeet saddeetiin hojiin isaa gumii gadaatiin xiinxalamee, ilaalamee, yoo sirrii hojjatee argame, mudamee itti fufa yoo dogoggora cimaa hojjatee argame ammoo, Gumii gadaan ayyaantummaan isaa irraa mulqama ture. (Dirribii, 2012:192)

Kanaaf, akka amantii uummata Oromootti ayyaanni tokko dhugumaan kan waaqni icciitii beekumsaa kenneef ta’uu isaa gumii gadaatiin kan mirkanaa’uuf ta’uu isaa hubanna. Kanaaf, ayyaantuun tokko dhugummaan icciitii Waaqaa qabaachuu isaa kallattii kanaan qoratamee moosifama jechuudha.

2.4.3 Dalaga ayyaanaa

Faaruuwwan Dalaga ayyaanaa akkuma faaruuwwan amantiwwaan biro faarsuun ittiin Waaqa galateeffatan; amntii waaqeffannaa keessaatti waaqa uumaafi uumamaa ittiin galateeffachuufi ergaawwan adda addaa ittiin dabarfachuuf bifa walalootiin qindaa'ee tuuta jechoota adda addaa ofkeessatti qabachuun osoo ayyaanni hin bu'iin duraafi erga bu'ee galeen boodas kan dalagamudha.

2.4.4 Qaalluun maali?

Qaalluun akka aadaa waaqeffannaa Oromootti, mil'uu waaqaatiin guuttamee namaafi waaqa kan walitti fidu/walitti araarsu, hawaasasaarraa waan hamaa kan eegu, hawaasa kan qajeelchu, aadaafi eenyummaa sabaa kan calaqqisiisu riqicha namaafi waaqaati. Haaluma walfakkaatuun waa'een qaalluu gama adda addaan yoo ibsamu ilaaluun ni danda'ama. Waldaan Aadaafi Duudhaa Oromoo (2006:55) maalummaafi ga'ee qaalluu yoo ibsu haala kanaan eera. "Qaalluun maqaa kabajamaa waayyuu kan ayyaana waaqaan kennaa dubbii waaqaafi waaqeffannaa ibsu, mul'isu, hiiku, barsiisuufi qajeelchuu qabuudha. Kanamalees, waaqomsaafi wiirtuu amantii waaqeffannaa, kan gumii waaqeffannaan qajeelfamuudha.

Kana malees kitaaba Waaqeffannaa; dhugeeffata ummata Kuush Ganamaa; gumii waaqeffannaa Addunyaan kan qophaahe, Hundasaa (2018:59-60) keessatti akka ibsameetti:

Maqaan qaalluu jedhu, jecha Qulqulluu jedhu irraa akka dhufe himama. Qaalluu ta'uun ayyaantummaadha. Kennaafi dandeettii addaa waaqni nama gonfudha. Gonfi yookiin kennaan kunis, waan namni kan biraa arguu, yaaduufi hubachuu hin dandeenye afuura (holy) waaqaan kan waa argu, kadhataafi galata namootaa kan waaqatti dabarsuufi ergaa yookiin dhaamsa Waaqa irraa kennamu/dhufu ammo kan namaaf dabarsudha. Maqaan Qaalluu jedhu akka ammaa kana osoo hin taane, maqaa kabajaa, maqaa hayyummaafi beekumsaa ibsa.

Bu'uura kanaanis, qaalluun wiirtuu amantii waaqeffannaa waaqaafi waaqeffattootasaa walitti fidu. Akkasumas, sirna dalaga qaallukeessatti afwalaloowwaan adda addaa bifa weedduun qindeessanii weeddisuun/faarsuun/ jamaan ayyaana buufatee kan fedheefi yaadee itti himachuun hooqubaan kan itti dhiyaatuufi osoo ayyaanni hinbu'iniifi erga ayyaanni bu'ee galee booddees kan weeddifamuudha.

2.6 Dhiibbaa Amantiiwwan biroofi Siyaasni Aadaa dalaga ayyaanarratti Qabu

Amantiin alagaafi siyaasni aadaa weedduu dalaga qaalluurratti dhiibbaa guddaa geessisaniiru. Keessaayyuu Sirni Dargii Oromoon akkuma sabaaf sablammii biyya kanaa afaan Amaaraafi amantii Ortodoksii akka hordofan taasisuun sirni waaqeffannaa akka badu galma qaalluu diiguufi gubuu danda'eera.

Yaanni kunis Sirni Dargiifi gaggeessitoonni amantii Ortodoksii Oromoonni dirqamaan akka amantii alagaa hordofan taasisaa turuu ibsa. Akkuma beekkamu sirni darbe calaqqisiistuu/ mallattoo eenyummaa saba Oromoo kan ta'an aadaa, duudhaafi afaan Oromoo jibbuudhaan mirga sabichaa yeroo dheeradhaaf cunqursaa kan turee yoo ta'u, aadaafi eenyummaan uummata Oromoo irrannafatuun gara kan alagaatti osoo hinfedhiin duufuun mul'ateera. Yaada kana ilaalchisee, Muhammad (2012:208) yoo kaa'u, "Ummanni Oromoo guyyaa alagaa jalatti kufee irraa eegalee qabeenya qofa osoo hin ta'in eenyummaa isaa akka badu yookaan akka jijjiirramu waggoota dheeraaf irratti hojjatameera". jechuun ibseera. Yaanni kunis dhiibbaa sirna siyaasa mootummoota Habashaa darbaniin aadaan eenyummaa saba Oromoo ibsu gara kan Habashootatti akka jijjiirramaa ture kan calaqqisiisudha.

2.7 Raagamtaa

Raagamtaa jechi jedhuu hiika isaa Afaan Oromootiin akka Mulugeetaan kitaaba wiirtuu jildii 8ffaa keessatti ibsetti, jechi raagamtaa' jedhu jechoota: Raagoofi amantaa jedhamu irraa madde. Waa'ee, amantaa raagu kan jedhu of keessa qaba. Afaan Ingiliziitiin 'myth' jedhama Mulugeetaa (1999:163) karaa biroo immoo raagamtaan waa'ee amantaa kan raagu jechuu dha. Akkasumas, hiika raagamtaa ilaalchisee Leeming yaada nama william Doty jedhamu kitaabasaa keessatti akka eeretti:

"William Doty in defining the word myth and mythology suggests a connection between the universal 'myth' the sound a body makes at its mothers breast... a root sound 'mu' out of which emerges the Greek word mythos, (2002:15)"

Yaada armaan olitti kaa'ame yoo ilaallu, Namni William Doty jedhamu kun jedha 'myth' fi 'mythology' jedhu kanatti hiika yoo kennu, walitti dhufeenya sagalee waliigalaatiin uumamu ta'uu kan daa'imni sagalee harma haadhaarratti itti fayyadamtu 'ma' akka ta'eefi maddi sagalee 'mu' jedhu. Kunis, jecha Giriikii 'mythos' jedhamurraa akka dhufe hubachiisuun ni danda'ama.

Dhimmuma kanaan walqabatee saayinsiin waa'ee raagamta qo'atu 'mythology' jedhama akka hayyuun Hamihon, yaada kanaa ibsutti, (mythology is the study of myths' 1942:2). Kanaafuu, hawaasni kamiyyuu raagamtaafi amantiilee of danada'e ni qaba. Akka fakkenyaatti: amantaa Oromoon qabu yoo ilaalle durii eegalee amantaa waqeeffanaatii bulaa ture.

Osoo amantaan kiristiyaanaafi Islaamaa hin babal'atiin uummatni Oromoo amantaa adda ta'e qaba. Innis waaqa tokkotti amanuudha. Waaqni kun tokkicha kan ta'eefi namoota hundaafuu tokkuma. Uumaa waan hundaati ... innis qulqulluu, dhiisaa, danda'aafi cubbuu keenya hunda kan nurraa dhiquudha.

Kana jechuunis, hawaasni Oromoo amantaaleen akka Islaamaafi kiristaanaa osoo hin dhufiin dura amantaa of danda'e, kaanirraa adda kan ta'e waaqa tokkichatti amana ture. Waaqni kunis tokkeiha ta'ee namoota hundumaafis inni waaqadha. Uumaa waan hundaatis, inni qulqulluu, danda'aa fi kkf.dha.

Kana irra ka'uun waaqni uumaa yoo ta'u; Ayyaanni immoo eergamaa dha. Akka Gadaan ibsutti, "There is many saints like dirinites called Ayyanas... it contact between Waqayyoo and the Oromoos took place," (1980:19). Kana jechuunis, waaqni Oromoo ergamtoota hedduu qaba.Isaan keessaa, Ayyaanni isa tokko ta'ee namaafi waaqa jidduutti tajaajila. Kanaaf, waa'een amantii Oromoo raagamtaan akka odeeffamu hubachuun ni dnada'ama.

2.7.1 Haala Dhiyaatina Raagamtaa

Raagamtaan kutaa fokloorii keessaa tokko yoo ta'u, kan dhiyaatu afaanini. Kunis adeemsa waliin jireenya hawaasaa keessatti osoo seerri barreefamaa hin uumaamin dura falaasama, aadaafi w.k.f. kan ittiin walii qooda turan afaanin ta'uu isaati. Kana kitaaba wirtuu jildii 8ffaa irratti Mulgeetaa (1999:164) yoo ibsu "Raagamtaan madda odeeffannoo akka ta'etti fudhatama. Aadaan barreefamaa osoo hin dagaagin duras seenaan dhala nama barreeffamaan osoo hin calqabamiin dura madda oddeeffannoo ta'eet tajaajila. " jechuun kaa'a. Yaada kanarraa kan hubatamu raagamtaan qabeenya hawaasaa kan hawaasni falaasamaafi taatewwan isaa afaaniffan ittiin addeeffatu qabeenyaa abbummaa dhuunfaa hinqabne, garuu kan qabenya hawaasaa ta'e ta'uu isaati.

Karaa biroo guddinni saayinsiif teknoolojii osoo hin babal'atin dura amantaan, falaasamni, aartiin, akaakuun mala jireenyaa kan ittiin hiika argachaa ture raagamtaan akka ta'e ni

tilmaamama. Yaada kana Mulugeetaan yaada hayyuu “Joseph Cambell” jedhu fudhatee wiirtuu jildii 8ffaa irratti yoo ibsu: “Religious, Philosophies, arts the social forms of primitive and the storic man, prime discovered in science and technology the very dreams that blister sleep boil up from the basic ring of myth” Joseph (1973:3)

2.7.2 Yoomessafi Akkaataa Dhiyaannaa Raagamtaa

Yoomessi raagamtaan keessatti dhiyaatu dhimma itti fayyadama namootarratti hundaa’ee haala adda addaa qaba. Fakkeenyaaf yoomessi raagamtaan kessatti gargaaramu: nama wallole haraarsuuf yemmuu jarsonni gumaa muran, lafa hojii garaa garaa keessatti, lafa waliin dubbi keessatti galgalas ta’ee ganama, guyyaa yookiin halkan ta’uu mala.

Akkasumas, maatiin ijoollee isaanii, hiriyaan hiriyaatti, jaarsi dargaggeessatti dhimma barsiisaafi aadaa waliif qooduun barbaadame keessatti beekumsaafi muuxannoo dabarsuuf akka gorsaattillee bakkafi yeroo barbaadametti himamuu danada’a.

2.7.3 Hariiroo Raagamtaa, Amantaafi koorniyaa

Haawaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti amantaa, ilaalchaafi falaasama isaa irratti hundaa’uun waa’ee waan tokkoo raaga. Kanaaf, daangaan amantaafi koorniyaan raagamtaa waliin qaban xiinxaluun gaarii ta’a. kunis, haala armaan gadiin ilaalla.

2.7.4 Raagamtaafi Amantaa /Religion and Myth/

Raagamtaan kallatumaan amantaa irratti hundaa’ee kan raagamuu dha. Amantaan immoo xiinsamuu, ilaalchaafi hubannaa namootaa irratti hundaa’a. Hinumayyuu, hayyootni tokko tokko raagamtaan seeneffama amantaati jedhu.

Kana jechuun seenaa raagamtaa keessatti amantaan hawaasaa ulfina guddaa qabaachuu isaati. Karaa biraan hawaasni dhimma amantaa isaanirratti ilaalcha gaarii waan qabaniifi raagamtaan yemmuu dhimma amantaan walqabatu aadaa hawaasichaafi amantaa hawasichaa hammachuun kan seenessuudha.

2.7.5 Koorniyaafi Raagamtaa /gender with myth/

Koorniyaan dubartummaafi dhiirrummaa kan hammatu yoo ta’u, raagamtaan dhimma dubartootaafi dhiirotaa gidduu jiru falaasama hawaasa tokko bu’uureffatee ni seenessama. Bu’uuruman, dubartiin kallattiilee lamaan kitaaba qulqulluu keessattis ta’e hawaasa keessatti ni

ilaalamti. Fkn kitaaba qulqulluu keessatti balaa ilma isherra ga’u dhoksuuf jecha haati musee laga keessa dhoksuu ishee; karaa biraan immoo dubartiin badii dalaguun du’aafi sababoota biroof qabata ta’uun ishee nidubbatama. Fakkeenya kitaaba qulqulluu keessatti mataan yohannis cuuphaa akka citu haatiifi intalli Herodeyaas kan gaaffatte. Maatiyoos(mat, 24:6-10)

2.7.6 Akaakuu Raagamtaa

Raagamtaan akaakuu hedduu qaba. Isaan keessaa leening (2002:7) akka ibsutti Raagamtaan bakka sadiitti qoodama: Kunneenis raagamtaa uumamaa, raagamtaa ergamtootaafi raagamtaa goobaan galeessaa jedhamu. Tokkoon tokkoon raagamtaa kanneenii akka armaan gadiitti ilaalla.

2.7.6.1 Raagamtaa Uumamma (Creation Myth)

Kun gosa raagamtaa kan ilaalchaafi falaasama hawaasni tokko uumama ilaalchisee qabu dha. Akkasumas, haala itti waanti tokko uumama, kabajaafi ol-aantummaa waaqaa kan ittiin seenessinudha.

Dabalaataanis, gosa raagamtaa madda odeeffannoo dhaloota ofii ittiin ibsanidha. Fakkeenya: Waaqayyo jalqaba irratti waaqaafi lafa uumee, itti aansuunis... (seera um 1:1-31) akka falaasama Oromooti immoo duraa duubni uumamaa; bantii Waaqaaf lafaa, ifa, aduu, guyyaafi halkan, bishaan, biqiloota, urjii, bineensotaafi nama.

2.7.6.2 Raagamtaa Ergamtoota (Dietary Myth)

Kutaa raagamtaa kan falaasamaa, ilaalchafi ciminaa waa’ee ergamtoota ittiin raaganidha. Karaa biraan akaakuun raagamtaa kanaa hojii isaanii guyyaa guyyaa keessatti ergamtootni gochaa akkamii akka raawwatan kan raagudha. Ergamtootni kunis Rabbi yookiin Waaqaafi nama yookiin uumama lafa irraa gidduutti hojii isaanii hojjetu. Ergamtootni adeemsa jireenya isaanii keessatti jagnummaan agarsiisan, gochaa boonsaa isaan raawwatan, kan raagan raagamta ergamtootaa jechuun ni danda’ama.

Kana irraa ka’uun wanti hubatamu hojii isaanii keessatti waanti dinqii ta’e kan raawwatamedha. Akka hawaasa Oromooti Ayyanni akka ergamaa Waaqaati fudhatama. Kana malees, ayyaanni namoota biratti gadi bu’uun kan tajaajilu garuu waaqaan kan uumame... waaqaan kan ajajamu dha.

2.7.6.3 Raagamtaa Goobaan galeessaa (Hero Myth)

Kun raagamtaa waa'ee Waaqaafi falaasama Oromoo tokko tokko ittiin ibsuuf gargaaramnudha. Raagamtaan tokko jiraachuudhaaf jireenyi goobaangaleessaa isa tokko dha. Akka Mulugeetaan kitaaba Wiirtuu Jildii 8ffaa irratti waa'ee raagamtaa ibsutti, "... seenaan raagoo kan ittiin fuuduratti tarkaafatu goobaan galeessa adda ta'etu nu quunnama"(1999:171). Kana irraa kan hubatamun danda'amu seenaan raagoo tokkoo kan himamuufi fuulduratti deemuu kan danda'u yoo goobaangaleessi jiraatedha. Goobaangaleessi raagamtaa keessatti argamu irra caalaansaa nama ta'eetu mullata, xiinsammuu namootaa ni goonfata. Mulugeetaa (1999:171)

Walumagalatti qorannoon kun kan ija raagamtaatiin qacceeffameef/ilaalameef raagamtaan waa'ee amantii raagurratti bal'inaan waan xiyyeeffatuufi mata dureen qorannoo kanaas dhimma amantii waan ta'eefi. Kana malees gosoota raagoo keessaa tokko raagamtaa ergamtootaati. Akka amantii waaqeffannattimmoo ayyaanni akka ergamaa waaqaatti kan ilaalamuufi xiyyeeffannoon qorannoo kanaas dhimma ergaa weedduu ayyaanaa waan ta'eefi.

2.8 Yaaxinaawwan qorannoo kana waliin hidhata qaban (Research Related Theories)

Yaaxinni daandii yookiin kallattii qorannoowwan fookloorii ittiin qaacceffamanidha. Bu'aa kallattiin beekumsa tokko argamsiisuu qabuufi daandii inni beektota /hayyootatti agarsiisuu qaburratti bu'uuruun/hundaa'uun hayyuun Dorson, R. jedhamu yaaxinaawwan afoolaa jiran haala yeroo ammaa keessatti fudhatama qabaniin bakka garaa garaatti qooda: Isaan kanneen keessa muraasa kan mata duree qorannoo kootii waliin walitti dhufeenya qaban gaggabaabse dhiyeessera.

2.8.1 Yaaxina Haalawa (Contextual Theory)

Yaaxinni kun bara 1960 afoolaawwan dargaggoota ta'aniin Yuuniversitytoota Indiyaanaafi Pennislavaaniyaa keessatti kanneen leenjii Doktorummaa afoolarratti fudhataa turaniin eegale. Daangaan saayinsiiwwan hawaasaa keessumaayyuu xinaadaa, xinqooqa, xinsammuu, xinhawaasa, bu'uura godhatee naannootti hafeen afoola yaaxina irratti xiyyeeffata. Leellistoonni yaaxina kanaa, hafeen yoomessa afaanii, amalaa, walqunnamtii, hurruubummaa, akkaataatti hurruuban(ibsan) `expression` keessatti ilaalamuu qaba jedhu. Kanneen akka : Dan Ben-Amos, (1982:40) Alan Dundes, (1960:123)

Yaaxinni kun xinqooqa keessaa yaadrimee – verbal behavior, Xinaadaa keessaa – functionalism, Xinhawasa keessaa-rol playing, Xinsammuu keessaa - ego irratti hundaa’uudhaan qorannoo afoolaaf gargaarama. Yaadrimeen dayeessichaas afoolli hafee(text) keessaa otoo hinta`iin yoomessa hurruubummaa keessadha jira yaada jedhudha. Afoolaawwan dargaggoo ta`an kanas kan adda taasise yaada kanarratti amantaa isaan qabani cimaa ta`uusaati. Akka fakkeenyaatti yaada isaanii kallattiin yoo ilaalle, “ ---the folklore concept apply not to a text but to an event in time in which a tradition is performed or communicated.” (Dorson, 1972: 45). Kanaafuu, afoola tokko qu`achuun kan danda`amu, waan raawwatee taa`erraa otoo hinta`iin waan raawwachaa jiru bu`uura godhachuuni. Kunis haala qabatamaa afoolli sun keessatti hurruubamu, akkaatatti hurruubamu, waantota yeroo hurruubbii hurruubaan dhimma itti bahu, walumaagalatti yoomessa sana keessatti argamuun waan afaaniifi gochaan raawwatu faana bu`uun kan geggeeffamu ta`uu nu hubachiisa. Fakkeenyaaf, yoomessa dhugaa qindeeffamaa. Kanaafuu yaaxinni kun hariiroon inni mata duree qorannoo kana kan ta’e, Ergaa Qaacceessa Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee jedhu keessaatti qabu: Faaruun dalaga kanaa yoomessa dhugaa keessatti raawwachuufi waanta raawwachaa jiruurratti gaggeeffama. Kana malees haala qabatamaa keessatti hurrubamuun afaaniifi gochaan raawwatama.

2.8.2 Yaaxina Aadaa Bal’aa (Mass -Cultural Theory)

Jaarraa 20^{ffaa} irraa eegalee garaa garummaan magaalaafi baadiyaa gidduu jiru bal`ataa deemuurraa kan ka`e walitti bu`iinsi uumamuu eegale. Sababiiwwan garaagarummaa kana uumanis, gama magaalaan guddina teknioloojii, oomishniifi itti fayyadamni heddummaachuu yommuu ta`an baadiyaatti aadaa uummata qotee bulaati (peasant folk culture) kanjiru. Qaroomina Industirii waliin walqabatee habaaboon aadaa/duudhaa gara jabinaan barbadaameera. Haala kanaan gara fuulduraatti waanti afoola jedhamus hinjiraatu, kanaafuu afooleenis hin barbaachisu gara yaada jedhuutti dhufamee ture.

Bara 1960 keessa eegalee, yaada haaraatiin hayyoonni afoolaa waldhabiinsa, ‘mass and folk culture’ jidduu jiru bifa biraatiin hiikuu eegalani. Gareen hawaasaa baadiyaa jiraatu gara magaalaatti godaana; jireenya ofiis haala sanaan mijeessaa deema, eenyummaa ofiis haaluma sanaan tursiisuuf yaala. Magaallis garee hawaasaarraa kan ijaaramedha, kanneen qabeenya horatan (middle class) gara handaara magaalaatti bahanii (rubutbs) jiraachuu eegaluu. TV, filmii, raadiyoo ‘records’ aadaa garee hawaasaa maraa walitti qabee isaanumaaf deebisa. Fakkeenyaaf

barataa PhD yuuniversity Indiyaana guyyaa tokkoof (guyyaa keessaa sa`aatii 12:15 – 11:30) TV waraabaa oolee ergaa afoolaa (folklore them) kan of keessaa qabu 101 adda baaseera. weedduu/sirba hawaasaa 27, amantii hawaasaa 24, sochiilee qaamaa 24, hima afaan (narratives all jocks) 10, mammaaksaafi jechamoota 9, duudhaa, mallattoo, shubbisa, tapha, tokkoo tokkoo isaa 2.

Adeemsa isaa kana keessattis, tamsaasa TVtiin haala quubsaa taheen afoola adda baasuun rakkisaa tahuu isaa ibseera Tom Burns. Sababiin isaas, afoola qaaccessuuf, haftee (text), akkaataa hurruubuu (performance style), haala (situation), jamaa (audience) arfan isaaniyyuu yeroo tokkotti walfaana hin argamani agarsiisa TV irratti. Akka yaada daayessa kanaatti qu`annoon afoolaa aadaa waliigalaa (kan hawaasa hundaa) giddu galeessa godhachuu qaba kan jedhudha. Kunis, haala afoolli hawaasa garaa garaa (kan baadiyaafi magaalaa) ittiin darbuu danda`utti (media) fayyadamuun akka qu`annoon afoolaa geggeessamu kan jajjabeessudha. Kanaafuu kaayyoon mata duree qorannoo kanaafi yaaxina kanaa kan ta'e qoraannoo afoollarratti yeroodha yerootti gaggeefamuu akka qabuufi dhiibbaa babal'ina teekinoloojiitiin afoolli hawaasaa akka hin badnefi teekinoloojii waliin walsimnee daraan akka babal'atu gochuurraatti kan wal deeggaranidha. (Dundes 1972 :150)

2.8.3 Yaaxina Irra Deebi`anii Ijaaru (Historical- Reconstruction)

Yaaxinni kun beektota afoolaa kanneen akka obbolaa lamaan (Grimms), keessumaayyuu Jacobiin kan fudhatamummaan isaa itti amanamee bu`uuredha. Akka leellistoota yaaxina kanaatti duudhaan hawaasaafi afoolli durii irra deebi`amuun tajaajilaaf ooluu akka qaban amantaa isaaniiti. Akka yaada daayeesa kanaatti waantota ammaaf kan bu`uura ta'e waan durii sababii ta'eef, qorannoo afoolaa kan ammaas ta'e kan durii qorachuuf waantota durii duubatti deebi`uun ilaaluun dayeessi barbaachisaa ta'uusaati. Bu`aaleen qorannoo lama daayessa kana jalatti akka fakkeenyaatti dhiyaatanis barbaachisummaa waan durii kan cimsanidha. Kanas kallattumaan yaada jedhamerraa yoo ilaallu, "These two historical monographs demonstrate the possibilities of utilizing traditional recollections to reconstruct the recent past" Egaa gabaabumatti yaada kanarraa waanti hubatamu afoola bade tokko irra deebi`anii lubbuu itti horuufis ta'e kan amma argamu cimsuuf waan durii duubatti deebinee ilaaluun akka gaarummaa qabudha. Kanaafuu, qorannoo afoolaa keessatti haala kana tajaajilamuun bu`aa qabeessa ta`uu isaa nutti mul'isa. Akka kaayoo qorannoo mata duree qaacceessa ergaa weedduu dalaga warra Maaraam Gaanaa Sunteettis yaadni waliigala afoolaa deebisaanii ijaaruufi dhaloota haaraa waliin

walitti firoomsuu yaada yaaxina irra deebi'anii ijaaruutiin kan wal isaan fakkeessudha. Dundes(1972:152)

2.8.4 Yaaxina Faayidaa

Akka yaaxina kanaattii afoollii faayidaan inni uummataaf qabu maali? isa jedhu ilaaluun hundarra murteessaadha yaada jedhutu ol aantummaan mul'ata. Daayessi kun kan bu'uure barataa Melville Herskovits, kan ta'e nama William Bascom jedhamuuni. Akkaa yaada Bascomitti aartiin mallattoo 'verbal art' jechi isaa akka ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduu, aadaan gidduu galeessummaan akka ijaaramuuf gargaara. Haaluma kanaan beekaan kun tajaajila afoolli gara garaa qabus akkasiin ilaala: mammaksi murtii seera qabeessa dabarsuu baruuf gargaara, hibboon dhugaa qara, durduriin amala sirreessa akkasumas safuu hawaasaa eeguun waan baramoo ta'an jechoota baramoon yookiin kanneen hawaasichi itti gargaaramuun ergaa dabarsaa nama bashannansiisa, sirbi onnee gootaa cimsa.

yaaxinni kun gama waanta aadaa (material culture) akkasumas, gooroowwan afoolaa biroon hojiirra ooluu nidanda'a. Akka namni Bogatyrev jedhutti " The functional method expands the subject matter of ethnography." Warabbiin Kunis, malli faayidaa afoolli saba tokkoo akka gadi fageenyaan haala saayinsaawaa ta'een ibsamuuf kan tajaajiludha yaada jedhu ofkeessaa qaba. Kanaafuu, namoonni afoolatti gargaaraman hundi haala barbaachisummaa isaa hubatanii yookiin faayidaa isaa irratti hundaa'anii akka itti fayyadamaniif kan carraa kennudha . Waan kana ta'eefis, Akka yaaxina kanaatti afoolli tokko faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame hiika qabaachuu hindanda'u. qo'annoon afoolaa gama faayidaa isaatiin geggeessamuu qaba. Akkuma yaada yaaxxina faayidaarratti ibsame, afoollii weedduu dalaga ayyaanaa warra maaraam Gaanaa Suntee qorannoo kanaan ilaalame faayidaa heedduu hawaasaaf kennuun isaa yaaxxina faayidaatiim kan isa wal fakkeessudha.

Walumagalaatti yaaxinoonni armaan olitti caqasamaan kun kallattiin wantootan qorannoo koo keessatti hammachise hedduu waliin walitti dhufeenya qabu. keessumattuu, yaaxinni fayyadamaafi irra deebiin ijaaruu mata duree kootiif bu'uura ta'a. Dundes(1972:153)

2.9 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Qorataan kun qorannoo isaa kana gaggeessuun dura hojiilee qorannoo kanaan walitti dhufeenya kallattiifi alkallattii qaban lama ilaalleera. Kunis xiinxala walfakkeenyaafi garaagarummaa isaan

giduu jiru adda baasuuf kan nu gargaaruudha. Sakatta'a hanga hammaatti godhame kallattiin qorannoowwan qorannoo kana waliin wal fakkaatan, ni kaasu kanneen keessaa qorannoo Fiixaa Qachaa, Caalaa Diroo bara 2006fi Gillee Kormee (2009) mata duree garagaraatti hojjeetaman jiran keessaa akka fakkeenyaatti ka'uu danda'u.

- A. Fiixaa Qachaa(2006) mata duree “Qaaccessa sirna hammachiisaa Qaalluu Aanaa Meettaa Roobii Abbaa Daakaatiin Raawwatamu” jedhu keessatti akkaataa itti uummanni Oromoo mana ayyaanaa deemuun maqaan ilmaan isaaniitiif itti mogga'uufi yeroo maqaan daa'immaniif ayyaanaan bahu duraafi booda faaruwwaan/weedduu dalaga ayyaanaa adda addaatiin farfatamuun maqaan eenyummaa isaanii moggafamuuf fa'arratti xiyyeeffatee kan qorannichi gaggeeffameefi faaruun/weedduun dalaga ayyaanaa sirna hammachiisa keessaatti jiraachuunsafi yaadimeewwaan fooklooriifi afoolaa keessatti hammatamuun ibsaman kan wal isaan fakkeessu yemmuu ta'uu, qabiyyeen weedduu dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee keessaatti qaaceffamee immoo hedduu kan hammatu ta'unsaa adda isa taasisa.
- B. Caalaa Diroo(2006) mata duree xiinxala qabiyyee fakkoommii meeshaalee ayyaana warra oofaa (aanaa meettaa roobii) jedhu keessatti waa'ee meeshaalee ayyaana warra Oofaafi fakkoomiin isaanii maal akka ta'e bal'inaan ka'eera. Mata duree kana keessattis dhimma ayyaana, maalummaa ayyaanafi meeshaalee mana ayyaana tokko tokkoo qacceeffamaniin kan walfakkaataniifi dhimmi qorannoo kanammoo dhimma weedduu dalaga ayyaanaa irratti bal'inaan xiyyeeffachuunsaa adda isa godha.
- C. Gillee kormee (2009) mata duree “Qacceessa sirna kabaja Ayyaana Gorobbee Guduruu: Godina Horroo Guduruu Wallaggaa” jedhu keessatti sirna kabaja ayyaana Gorobbee Guduruu keessatti; adeemsa sirnichaa, hirmaattoota sirna kabaja ayyaana gorobbee, afoola sirnicharratti mul'atan, ayyaanichi yoomiifi eessatti akka ta'e, faayidaa ayyaana gorobbeefi sadarkaan ayyaanichi yeroo ammaa kanatti irra jiru bal'inaan ilaalameera. Qorannoon kuniis hirmaattoota qabaachuu, yoomeessa qabaachuufi sadarkaan inni amma irra jiru gad aanaa ta'uun isaa mata duree qorannoo kootiin kan wal isaan fakkeessuu yemmuu ta'u, mata duree qorannoo, kaayyoofi argannoodhaan adda addummaa qabu.

Walumaa galatti, qorannoowwan armaan olitti ka'an kun kaayyoofi qabiyyeewwaan adda addaa haaqabataniyyuu malee sadanuu afoola Oromoo hedduu of keessaa qabaachuu, hiikni

aadaawwaan naannoo qorannoowwaan keessatti gaggeeffamanii baay'een isaanii wal fakkaachuu,hirmaattootafi yoomeessa adda addaa qabaachuu, duudhaafi amantii ta'uun isaanii kallattiiniis alkallatiniis mata duree qorataa kanaatiin yeemmuu wal fakkaatan; adeemsa, gosootafi qabiyyee faaruun mata dureen, kaayyoofi argannoon isaanii akkasumaas, afoolli qorannoo keessatti mul'ataniifi hirmaattootan garaagarummaa qabu.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaa

Boqonnaa kana keessatti mala qorannoon kun itti gaggeeffame kan ilaalludha. Kunis, haala waliigala qorannichaa, filannaa iddoo qorannichaa, filannaa hirmaattotaa, maloota odeeffannoo itti sassaabame fa'an kan itti dhiyaate ta'a. kana malees xiyyeeffannoo qorannoo kanaa kan ta'e dhimma qaacceessa faaruu dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee ilaalchisee madda raga eessaa akka argame, mala ragaan ittiin funanameefi akaakuu meeshaalee funaansa ragaaleef oolantu ka'ama.

3.1 Mala Qorannoo

Haayyoonni malleen qorannoo adda addaa akka jiran himu. Isaan keessaa tokko mala qorannoo akkamtaa/qulqullinaa (qualitative method). Addunyaan (2010:60), Tim (2002) fi Sigh (2007) wabeeffachuun malli akkamtaa, haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookaan amala hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasumas, maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu ibsa. Haala kanaan, qoratichis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa (descriptive) hojiirra oolcheera. Malli qorannoo ibsaa hiika bu'uuraa ibsuufi tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru kan ittiin addaan baafatuu akka ta'e ibseera (Alem 1994:148; Dastaa (2002); Addunyaa 2010:62). Kanaafuu, kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon weedduu dalaga ayyaana Oromoo warra Maaraam Gaanaa Sunteen raawwatamu xiinxaluu waanta'eef, qorannoo kana keessattis odeeffannoon argame lakkoofsaan otoo hintaane jechootaan kan ibsame ta'a.

3.2 Madda Odeeffanno

Qorannoon 'Qaaccessa faaaruu dalaga ayyaana Oromootiin raawwatame, kan adeemsifame Aanaa jibaattitti akka ta'ee, daangaa qorannichaa keessatti ibsamuun isaa niyaadatama. Haaluma kanaan, Qaalluuwwan aanaa kanatti argaman keessaa Qaalluun/ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suntee, ganda Maaruu Jibaat iddoo addaa Koromtoo jedhamutti argama. Madda odeeffannoofi bakka odeeffannoon itti gaggeeffame sirriitti beekuun qorannoo gaggeeffamuuf raga qabatamaa argamsiisa. Yoo maddi ragaa keenyaa sirrii hintaane, odeeffannoon nuti guurrees dogongora qabaata. Bu'uuruma kanaan odeeffannoo qorannoo kanaaf gargaraan argachuuf madden odeeffannoo lamatti dhimma baheera. Isaaniis madda odeeffannoo sadarkaa tokkooffaafi sadarkaa lammaffaadha. Akka mata duree qorannoo kanaatti odeeffannoon madda

tokkoffaa kan argame maanguddootaafi namoota aadaafi duudhaa hawaasichaa beekan irraati. Odeeffannoon madda lammaffaa immoo kitaabileefi qorannoowwaan adda addaa mata duree waliin walitti hidhata qaban irraayi.

3.3 Hirmaattota, Iddattoofi Mala Iddatteessuu Qorannichaa

Qorataan odeeffannoo funaanuuf iddattoo filata. Iddattoon bakka qorataan odeeffannoo irraa walitti qabatuudha. Yaada kana Dastan (2013:132) Trochim (2006) wabeeffachuun hiika iddattoo lafa kaa'u,"sampling is the process of selecting units (e.g people, organization) from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our result back or the population from which they were chosen." Akka yaada kanaatti iddattoo filachuun adeemsa jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuuf namoota yookiin qaamoota jamaa sanaa fudhatanii itti fayyadamuudha. Iddattoon adeemsa odeeffannoonni qorannoof filataman jamaa keessaa dhufan sana bakka bu'an kan ittiin taasisamuudha.

Haaluma kanaan qoratichi, hirmaattota qorannichaa kan filate malleen iddattoo miti carraa jiran keessaa mala iddattoo garagaraa lama fayyadamuudhan. Malleen iddattoo kunis, iddaattoo akkayyoo (purposive sampling)fi mala iddattoo darba dabarsaa (snow ball sampling)ti. Haala kanaas Addunyaan (2011:67) "sababiin malleen iddatteessuu kunniin filatamaniif odeeffannoowwan qorannoo kanaaf fayyadan kan argamaan namoota hunda irraa osoo hin taane namoota qorataan kaayyeffatee akka iddattoo isaatti filatudha" jedha.

Haala kanaan qoratichi, mala iddaattoo akkayyootiin namoota raawwii sirna faaruu dalaga ayyaana beeku jedhee itti amane filateera

Malli iddaattoo inni lammaffaa qoratichi filate, mala darbaa dabarsaati.Akaakuun iddaattessuu kanaa darbaa dabarsaan odeeffattoota filachuun odeeffannoo kan funaanamuudha.Mala iddaattoo kanas, Addunyaa (2010:67) hayyuu Denscombe (2007) wabeeffachuun yoo ibsu, "with snowball sampling, the sample emerges through a process of reference from one person to the next" jedha.

Kanaafuu, qorattichis bu`uuruma kanaan odeeffannoota raawwii faaruu dalaga qaalluu/ayyaana beekan maanguddoota naannoo, namoota bultee qaalluu warra Maaraam Gaanaa Suntee ta'an, qalaaxeewwaniifi nooleewwan keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan ga`u jedhamanii kanneen yaadaman filateera. Haala kanas hojiirra otoo hinoolchiin dura

odeeffannoo kennitoota kanniin argachuuf dursa hojjetoota Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Jibaatiifi Obboo Waaqumaa Niggirtii waliin mariin taasifameera.

3.4 Malleen Ragaaleen Ittiin sassabame.

Odeeffannoo funaanuuf malleen gargaaraan hedduu tu jira. Malli qorataan kun itti fayyadame mala qorannoo akkamtaa ta'uu isaa saxaxa qorannichaa jalaatti tuqeera. Malleen odeeffannoo qorannoo akkamtaa gaggeessuuf oolan irratti Dastaan (2002:230), Mariestefi Marieta (2000) wabeeffachuun yoo ibsu, “Qorannoo akkamtaa gaggeessuuf odeeffannoo kan funaanu: Daawwannaa, afgaaffii, dookumantii sakatta'uu, marii gareefi meeshaalee suursagaleetti gargaaramuudhani” jedheetu ibsa. Kanuma bu'uura godhachuun qorannoo kana keessatti odeeffannoon kan funaaname: daawwannaa, afgaaffiifi marii gareettii dhimma bahuun qoratchi qorannicha gaggeessee jira.

3.4.1 Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoon ittiin funaanamuu keessaa tokko ta'ee bifa ittiin qorataan tokko qaaman argamee daawwachuun odeeffannoo funaanudha. Qorataan iddoo qorannicha itti gaggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee waanta qorannicha irratti gaggeessu sana hordofa. Warri qorannoon sun irratti gaggeeffamuu kaayyoo qorataa sanaa beekaniis beekuu baatanis qoratchi waan isaan dalagan, akkaataa itti dalagan, hasawaa isaanii, barattoota yoo ta'an sochii isaan barnootarratti taasisan, sirriitti ilaaluufi dhaggeeffachuun galmeeffata. Dastaa (2013:118). Kuniis adeemsi kabaja sana irratti taasifamu akkamitti akka raawwatuu baruuf gargaara.

Haaluma kanaan qorataan kabaja ayyaana warra Maaraam Gaanaa Sunteerratti hirmaannaa guutuu taasisuun eenyu akka raawwatu, yeroo akkamii akka raawwatu, wantoonni raawwatamaan maal maal akka ta'e hubannaa gahaa argachuuf yoomeessa dhugaa keessatti argamuun ragaan funaane xiinxala qorannookoo keessatti fayyadameera. Kanaas qe'ee warra Maaraam Gaanaa Santee Galma keessaafi ala irraatti gaafa guyyaa 15/03/2010 fi 23/07/2010 dalaga ayyaanaa gaggeeffame irraatti argamuun daawwannaa guutuu taasisuun adeemsa jiruu daawwadheen jira.

3.4.2 Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota odeeffannoon qorannoo ittiin funaanamu keessaa isa tokko ta'ee kan qorataanifi odeefkennaan fuulleetti walarganii odeeffannoo ittiin walii kennanidha. Odeeffannoon afgaaffiidhaan funaanamu waanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf odeefkennaan gaafachuu danda'uu isaati. Dastaa (2013:111) .

Akkasumas afgaaffiin mala odeeffannoon barbaadame itti funaanamuufi yaadolee jiran baruuf bifa itti afaaniin gaafachuun odeeffannoon argamuudha. kuniis kabaajni ayyaanichaa maaliif akka kabaja ayyaanichaarratti dalagamu baruuf mala gargaarudha. Akkasumas odeeffannoo daawwannaadhaan ifa hin taane qulqulleeffachuuf nama gargaara. Kana malees qorataan waanta fuula fuulatti yeroo daawwanna hin galleef mala ittiin gaafachuun hubannoo argateedha. Creswell (2003:181) irratti waa'ee afgaaffii yoo ibsu, “interviews, the researcher conducts face to face interview ... these interviews involves unstructured and generally open-ended questions that are few in numbers,” jechuun lafa kaa'a.

Afgaaffiin bifa lamaan gaggeeffamuu nidanda'a. isaaniis: afgaaffii banamaafi cufamaa jedhamuun bakka lamatti qoodamu. Afgaaffii banamaan yaada odeefkennitoonni yaada isaanii bal'isanii akka barbaadanitti ibsuun kennaan yoo ta'u, afgaaffiin cufaan immoo odeeffannoo gaafatamaan bifa gabaabaa ta'een haala itti kennanidha.

Qorataan amala dalaga ayyaanaa irratti hundaa'uun gaaffilee akaakuu afgaaffii lamaanittuu fayyadamuun odeeffannoon afgaaffii odeefkennitootarraa funannateera. Qorataan mala afgaaffii kana kan filateef odeefkennitoonni hundiisaanii barreessuufi dubbisuu hin dandeenyeefi manguddoota umrii dheeraa qaban waan ta'anifidha. Namoonniin afgaaffii kanarraatti hirmaachisees namoota jaha(6) dhiira shaniifi dhalaa tokko qofadha.

3.4.3 Marii garee xiyyeeffatamaa

Malleen odeeffannoon ittiin sassabamaan keessaa tokko marii garee irratti xiyyeeffatedha. Tooftaan kun namoota dhimmicha haalaan beekaan afaaniin mariyachiisuun odeeffannoo gahaa argachuuf nifayyada jedhamee kan filatamuudha. Kana ilaalchisuun, Nunnan (1992), “Focus group discussion is special qualitative research technique in wich people are informally interviewed in a group discussion setting,” jedha. Akka yaada haayyuu kanaatti marii garee xiyyeeffatamaan kun bifa alidilee ta'een namoonni ta'aanii yaada tokko irratti mariyataan waan

ta'eef tooftaa qorannoo akkamtaatiif filatamaadha. Namoonni odeeffannoo kennaan yaadotaa wal falmiisaa ta'aan irrattifi kan hin taaneerratti marii bal'aafi ibsa gahaa kennuun qorataan yaada waliigalaa tokkorra akka gahuuf oola. Qorannoo kana keessattiis kabaja ayyaanaa warra Maaraam Gaanaa Suntee irratti yaadooleefi gaaffilee deebii tokko argachuu qabaniif kanneen biroo irratti namoonni torba garee tokkoon si'a lama shaniiwwaan ayyaanaa keessaa hirmaachifamaniiru. Odeeffannitoonni kun mala iddatteessuu akkayyootiin kanneen filatamaniidha.

3.4.4 Meeshaalee argaa dhageetti waraaban

Qorannoo kana keessatti ragaa funaanuuf meeshaaleen garagaraa yoomessa dhugaa keessatti hojjiirra oolaniiru. Irra caalaatti garuu meeshaaleen funaansa ragaa kanaaf oolan meeshaalee akka argaa dhageettii (audio visuals) ta'an kan akka kaameeraa suuraa, miimooriin sagalee waraabduufi viidiyoodha. Meeshaalee kanneenis, hirmaattota ayyaanichaa eeyyamsiisuun raawwiin weedduu dalga ayyaanaa suuraan kaafamee sagaleenis waraabbameera. Kana malees, sirna raawwii kana keessatti faaruun weedduu dalaga kana waliin deeman waraabamuun odeeffannoon walitti qabameera. Odeeffannoon haala kanaan walitti qabame gara barreeffamaatti kan jijjiiramee, yoota'u, suuraaleen muraasni raawwii kana agarsiisan waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamaniiru. Haa ta'u malee, yeroo waraabbiin galma keessaa gaggeeffameetti galmi keessi garmalee waan dukkanaa'uuf waraabbii akkaan fedheetti fudhachuu hin dandeenye.

3.5 Muuxannoo Hojii Aloolaarraa Argame

Hojii qorannoo aloolaa keessatti muuxannoon argamu qaama qorannichaa waan ta'eef xiyyeeffannoo barbaada. Haala kanas, hayyoonni yeroo cimsan “qorataan aloolaa tokko qorannoo aloolaan dura, wayitii qorannoofi aloolaan booda hojiiwwan raawwate qaama qorannichaa waan ta'aniif qorannoo fookloorii keessatti xiyyeeffannoo argachuu qabu” jechuun ibsu (Goldstein 1974:37-42; Fekade 1991: 124-139). Waan ta'eefuu, hojiiwwan qorannoo aloolaan dura, wayiitii aloolaafi aloolaan booda hojjetaman irra argamaniis askeessatti qorataan kan hammaachiseedha. Kuniis kanneen qaacceessa qorannoo kanaa boqonnaa afur keessaatti xinxalamuun kaawwaman hundi bu'aa haloolarran booda argamaniidha.

3.6 Adeemsaafi Mala Qaaccessa Ragaalee

Ragaalee argaman akka ragaatti qindeessuunn dura sirrummaafi qulqullummaan isaanii mirkaneeffameera. Ittii aansuun , ragaaleen malleen sadaniinuu funaanaman akaakuudhaan qoqqodamanii yoomeessa jalaatti ka'uu qabaniin qindaa'ee, malleen odeeffannoo hiikuu akkamtaatti fayyadamuun odeeffannoon malleen afran:afgaaffii, marii garee, Daawwannaafi Dokumanteerii sakatta'uun funaanamaan keessatti afoolli mul'ataan akkaataa daawwannaa, afgaaffiifi marii garee gaggeeffameerra argameetti gara barreeffamaatti jijjiiramuun yoomeessa keessatti ta'aan jalaatti dhiyaachuun yaaxxinaaleewwan qorannichaan waliitti hidhata qabanitti fayyadamuun xiinxalameera.

3.7 Naamusa Qorannoo

Qorannoo tokko gaggeessuuf haalli dhiyeenya qorataa, odeefkennitootaa, bakka qorannichi itti gaggeeffamuufi kkf murteessaadha. Milkaa" ina qorannoo taasifamuuf ragaan ijoo waan ta" eef qaama dhimmi ilaalu hunda biratti seera-qabeessaafi namusa qabeessa ta" ee dhiyaachuun irraa eegama. Haa ta'u malee iddo tokko tokkootti akkaataan odeefkennitoonni itti yaada kennuuf fedhiin agarsiisaan gadaanaa ta'uu, bakki qorannichii itti gaggeeffame keessumaayyuu galma keessaatti galagalaafi halkaan waraabbii sursagaalee sababa ifaatiif gaggeessuun baay'ee rakkisaafi yaadni gaaffiilee afgaaffiitiif namoonni iddaattoof fudhataman kennaan gargar ta'uufi weedduu dalagaarratti faaruu isaa yeroo faarsan adda addaa ta'uunsa fa'aan akka hir'ina namuusa qorannoo kanaatti kanneen ka'aniidha

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti, Faaruu dalaga ayyaanaafi dhimmoota dalaga ayyaana waliin hidhata qabantu bifa adda addaan walitti qabamee qaacceffame. Kunis odeeffannoowwaan argaman yoomeessa adda addaa jalatti qoqqooduun erga tartiibeeffamanii booda qorataadhaan qacceeffamuun hiikni itti kennameera. Haaluma kanaan, qabxiileen ijoon boqonnaa kana jalatti ilaalaman: haala waliigala ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee, ergaafi bifiyyee gosoota Faaruu dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Sunteefi sadarkaa Faaruun dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee irra jiruudha.

4.1 Haala Waliigala Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee

Haala waliigala ayyaana warra Maaram Gaanaa Suntee keessaatti ibsaman: achii as dhuftee ayyaana warra Maaraam, tajaajila galma Ayyaana kan yeroo ammaa, yoomeessa kabaja ayyaana kan waggaa, tajaajila qaalluun hawaasaaf kennu, haalduree Faaruu dalaga ayyaana, adeemsa sirna dalaga ayyaanaa, hariiroo ayyaanafi amantiwwaan biroo, gosoota Maaraam kan Maaraam warra Gaanaa Suntee waliin walfakkaataniifi meeshaalee Faaruu dalaga ayyaanaaf tajaajilufi hirmaattoota.

4.1.1 Achii As Dhuftee Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee

Akka odeeffannoon ragaa kennitoota irraa gaafa 15-16/03/10fi gaafa 23/07/2010 argame ibsutti, Qaalluun/ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suntees Qaalluwwan/ayyaanoota Aanaa Jibaatitti argaman: warra Maaraam Gaanaa Suntee Waaqumaa Niggirtiin dalagamaa jiru, Nabi warra Taammiruu Ayyalaan Dalagamuufi Abbukko Asaffaa Baay'isaan keessaa tokko. Qaalluun kun ayyaanota aanicha keessatti argaman kanniin keessaa kan jalqabaafi beekkamaa ganda Maaruu Jibaat iddoo addaa Koromtoo jedhamutti argama.

Ayyaanni kun yeroo tilmaamuun nama rakkisuufi jaarraa lama kan lakkoofsiseedha. Akka jaarsoliin naannoo, obbo Waaqumaa Niggirtiifi raagamtaan uumama ayyaanichaa ibsanitti, ayyaana Maaraam Gaanaa Suntee, Maaruufti Bolaan dur ayyaana yookiin bokkuu waaan hin qabneef Gaanaa Sunteetti bakakkaan bu'uun, du'e jedhanii yemmuu dikee loonii keessa awwaalaniitii turtii yeroo muraasa booda awwaala keessaa ka'uun ayyaanni Cabsaafi Furuursa jedhamuu iiti bu'uun diina, mortuufi hattuu cabseen biyyaa balleessa jechuun dhaadatee waadaa galuufiidhaan hawaasni battaluma sanatti itti amanuufi itti wareeggachuun irraa argachuu

calqaban. Akkasumaas raagamataan goobangaeessa Maaraam, roobni yeroo dheeraaf osoo hin roobiin turee hawaasni rakkachaa turees ayyaanni Maaraam bu'uun erga sabatti dubbatteen booda hawaasaf bokkaa addaan cite ture roobsisuuf waadaa seentee, battaluma sanatti dumeessa agarsiisuun bokkaa robsifteefi mallattoo itti agarsiisuun Maaraam furtuu rakkoo hawaasa akka taate ofmul'i isuu eegaluun hanga guyyaa har'aatti hawaasni kan itti tajaajilamaa jiruufi ayyaana calqaba biyya sanyii/hidda hortee Maaruu keessatti mootedha. Moggaasni ayyaana Maaraam Gaanaa Suntee jedhus maqaaa hortee warra Gaanaa Sunteerra dhufe. Gaanaan ilma Suntee angafa yemmuu ta'u, Sunteen immoo Abbaa Gaanaati. Maaraam immoo akka obbo Waaqumaa Niggirtii Gaanaa qaallichi yeroo ammaa natti himeetti, Maaraam bakakkaadhaan Suntee Dhaabiirratti bu'uun erga ani maaraam ishee araaraa Uummataaf samiirraa bakakkaan buuteedha jettee, erga irraa dubbatteen booda gara galma waaqeffannatti olgaluun qaama hundaaf waahimuu kan eegalte ta'u kaasuu. Ayyaanni kunis akka jaarsooliifi obbo Waaqumaan jedhanitti tilmaamaan bara 1890 moota eegalee hanga guyyaa har'aatti jechuun hanga gaafa odeeffannoon qorannoo kanaa funaname 23/07/2010tti dhiibbaa kallattii adda addaatiin irra gahaa ture hunda dandamachuun dalagamaa kan jirudha. Kunis eenyurraa eegaleet har'ammoo eessa gahe kan jedhuuf naannoo 1890tti Suuntee dhaabii ____ Gaanaa Suntee ____ Niggirtii Gaanaa ____ Waaqumaa Niggirtii walduraa duubaan kan dalagaan/baatan yoo ta'u, Waaqumaan kan yeroo ammaa kanatti ayyaanni irratti dhiyaatudha.

Bifa Raagamtaa Ergamtootaatiin: Akka Odeeffannoon madda adda addaa eerufi maanguddootarraa gaafa guyyaa 23/07/2010 argame ibsutti, akka waliigalaatti qaalluun/ayyaanni amantii waaqeffannaa Oromoo kan uumaafi uumama walqunnamsiisudha. Maaraam Gaanaas qaalluu ummata Oromoofi waaqa akka riqichaatti walitti fiduufi tajaajiluudha. Ayyaanni kunis kallattiidhaan godina Shawaa Lixaa, Aanaa Jibaatiitti hawaasa naannichaa bal'inaan kan tajaajilaa tureefi dhiibbaa adda addaarraa kan ka'e amma sadarkaa irraanfatamuurra kan ga'eedha. Kanarraa kan ka'e, akkuma waliigalaattuu qaalluurra/ayyaanarra karaa siyaasaafi amantii adda addaa dhiibbaa hagana hinjedhamne irra ga'aa akka ture addeessu. (Obbo Waaqumaa Niggirtii, Obbo Taammiruu Ayyalaafi Aadde Dammashii Lamuu).

Sirna bulchiinsa abbaa irree darbe keessa yeroo sammun namootaa barumsaan hingabbatiin yookaan hindagaagiin mirgi aadaa, amantaafi afaan uummata Oromoo imaammata mootummoota habashaatiin dhiibbamaa tureera. Akkasumas dirqamaan amantaa eenyummaa

isaanii ibsu akka hinhordofnee gochuun, galma qaalluu diiksisuun amantaa saba biroo hordofsiisuun sirna cuuphatiin maqaa Oromummaa hinibsine akka baafatan dirqisiisaa turaniiru. Seenaa biyya keenyaa keessatti mootonni Habashaa sirnoota gaggeessan keessatti fonqolchaafi darara abbootii qaalluufi waaqeffattoota irraan ga'aa turaniin galmii qaalluu kuun diiggamee, kuun gubateera. Akka fakkeenyaatti kanneen dhukaasni irratti banamuun akka diigamuufi gubatu irratti ajajamee kaan gubachuun kaan hafee immoo suphamuun hanga har'aatti tajaajila kennaa jiru keessaa galmi Maaraam Warra Maaraam Gaanaa Suntee tokkodha. Kanarraa kan ka'e, dhiibbaa guddaan qaalluurra waan ga'eef sirnoonni qaalluun raawwatamaniifi hawaasummaa Oromoo cimsanii tokkummaafi eenyummaa Oromoo daran ibsan duubatti qabamuu danda'amaniiru. (obbo Waaqumaafi Aadde Dammashii Lamuurraa)

Gama biroon ammoo, babal'achuu amanti Ortodoksii mootota Habashaa darbaniin hawaasni keenya osoo hinjaalatin akka fudhatan taasifameefi amanti pirotestaantii duula faaruufi lallaba Afaan Oromootiin adeemsifamuun hawaasni akka ofitti fudhatu godhameen qaalluun maqaa seexanaa Oromoon hinbeekneen fakkeeffameefi hadheeffamee hawaasni akka itti hinbulle taasifamefi har'aas taasifamaa jira.

Jaarsoliin naannoos, dhiibbaa siyaasaafi amantiilee adda addaarraa kan ka'e tajaajilli qaalluun/ayyaanni hawaasa isaaf kennaa ture laafaafi dhabamaa akka dhufan addeessu. Sirni weedduu dalaga qaalluu/ayyaanaas haphachaa faaruun Oromummaa hinibsine babal'achaa yeroo itti safuufi eenyummaan Oromoo gama amantaan badaa amantiifi faaruun eessa akka dhufee hinbeekamne baadiyyaafi magaalaa hundarraa itti dhagahama jiru baay'ateedha, jechuun ibsu. (Obbo Waaqumaa Niggirtii, Obbo Taammiruu Ayyalaafi Aadde Dammashii Lamuu)

Ibsa odeeffannoo jaarsolii kanarraa ka'uun siyaasniifi amantiin aadaafi amanti Oromoo hinibsine sirna waaqeffanna Oromoo, qaalluu/ayyaana Oromooratti dhiibbaa geessisuun humniifi tajaajilli qaalluun hawaasaaf kennu itti fufiinsa akka hin qabaanneefi badu godheera. Kana malees akka yaadhiddamni aadaa bal'aa (mass cultural theory)'n jedhuutti babal'inni aadaawwaaniifi amantiilee adda addaa biroo aadaa, safuufi amanti waaqeffannarraatti dhiibbaa guddaa geessisuun qucarsaa jiraachuu isaa lafa kaa'a. Kun ammoo, aadaafi eenyummaan Oromoo kan ittiin ibsamu keessaa sirni faaruu dalaga ayyaanaas kan badaa jiru ta'u isaati.

Haata'u malee tajaajiloonni kennamaa turanis hanga tokko akka duriitti kanneen hortee ayyaanicha hintaaneefi hortee ayyaana ta'aniin baay'inaan ayyaaaneffatamuu haa dhabuuyyuu

malee, yeroo amma kanaattiis duudhaafi safuu isaa osoo hingadhiisiin akkatuma duraan dhalootarra gara dhalootaatti darbaa tureen ammaas sirnichi gaggeeffamaa kan jiruudha. Galmi ayyaana qorqorroo irraa kan ijaarrame yoo ta'u, mukoota gurguddaa gaaddisa qaban kan akka Birbirsaa, Ejersaa Gaattiraafi Baargamoon kan marfamee argamudha.

4.1.2 Tajaajila Galma Ayyaanaa Warra Maaraam Gaanaa Suntee Kan Yeroo Ammaa

Galmi Ayyaanaa warra Maaraam Gaanaa Suntee bakka jamaan qaalluu/bulteen ayyaanichaa yeroo hunda itti walgahuun waaqeffatanidha. Kana malees Galma waaqeffannaa jechuun bakka dhugeeffatoonni Waaqa itti walgahanii, Waaqa itti bulan yookiin ayyaana kadhatanidha.

Suuraa 2: Galma Maaraam Gaanaa Suntee kan qorataan gaafa 23/7/2010 yeroo dalagaa suura fudhate.

4.1.3 Yoomeessa Kabaja Ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee Kan Wagga

kabajni Qaalluu/ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroofi bakka itti kabajaman qabu. Kuniis: waggaa tokko keessatti yeroo lama ji'a Sadaasaa 15fi Waxabajjii guyyaa 5 -12 gidduutti walga'uun namoota hortee fi bultee qaalluu kanaa ta'an mara waliin kenna ayyaanaa kan jedhamu sirna nyaata kennaa qalmaafi dhugaatii, wareega galchuufi wareeguu,akkasumas balleessaa yoo qabaataan ayyaana jalaa ka'uun dhiifamaafi araara gaafachuun yeroo itti milkii gara fuula duraa itti dhagahataniifi tajaajilli adda addaa hawaasaaf itti kennamuudha. Gaafa guyyaa sanaa dullacha/korma qalamuun nyaanni qophaa'ee kan jamaaf laatamu yoo ta'u, dhugaatiin ammo farsoo buqqulaafi booka yookaan daadhiin qopheessuun kan hirmaattotaaf kennamuudha. Kuniis kan raawwatuu ayyana buusuun dura faaruu dalaga adda addaa seerrisaa eeggamee kan dalagamuudha. Kanaaf guyyaan kun lamaan kabaja ayyaanichaa kan waggaa waggaan bulteefi horteen ayyanichaa naannoo jiranfi kanneen iddoo adda addaa lafa fageenyatirra jiran dhufanii hirmaachuun nyaatanii, dhuganii kabaju waan ta'eef guyyaan kun guyyaa kenna ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee jedhamee beekama. Kuniis dullachii kan qalamuuf ayyaanaaf akka kennaatti kennuun hawaasaafi biyyaatti ayyaanni akka araaramuufi qe'ee galama ayyaana hunda keessa qulqulleessuuf akka ooluutti tajaajila.

Suura 3: Dullacha qalmaaf dhiyaatefi yeroo qalamaa jiru mul'isu qorataan 23/07/201 fudhate.

Kanneen armaan olitti ibsaman akkuma jiranitti ta'ee, dalagni ayyaana/qaalluu warra Maaraam Gaanaa Suntee kudha arfee jedhamuus kan torban lama lamaan karaa idilee ta'een yeroo hunda dalagamuus ni jira. Inniis dalaga ayyaanaa kudha arfee jedhama. Garaa garummaan dalaga ayyaanaa kan waggaafi kudha arfee dalaga ayyaana waggarraatti namoonni hortee warra ayyaanaa ta'aniifi kanneen iiti bulaan biroon baay'inaan argamuun irratti kan hirmaataan yoommuu ta'u, kan kudha arfeerratti warren hortee ta'aniis ta'e, kanneen biroo muraasafi kanneen rakkoo dhuunfaa isaanitiif bakka fagoorraa dhufaniis darbanii ni hirmaatu. Gosoonni faaruu dalaga ayyaanaas kan waggaa keelloo farfatamu malee walfakkaataadha

Suura 4: kan qorataan gaafa 23/07/2010 kabaja ayyaanarratti argamuun yeroo dalaga waggaafi kudha arfee kaase.

4.1.4 Tajaajila Ayyaanni Hawaasaaf Kennu

Ayyaanni waaqeffattootaaf tajaajila adda addaa kenna. Namni rakkate gara qaalluu dhaqe dhibee isaa nihiikkata; hiikkatees daandii qajeelaa argata. Fala araaraafi nagaas nifalata. Qaalluunis, akka riqichaatti waaqaafi nama gidduu ta'ee daandii waaqeffannaa isa dhugaa, qajeelaa, gaarummaa, badhaadhinaafi gammachuu tolcha. Kabajaanis jiraata. Akkasumas, akka odeeffannoon maanguddoota naannoo sana irraa gaafa 23/07/2010 funaanname ibsutti ayyaanni tajaajila hedduu akka qabu hubachiisa. Kunis, Ayyaanni tajaajila akka: kan wal ajjeese gumaa baasisuu, kan sobe dhugaa baasisuu, kan wal dhabe araarsuu, dhabduuf dhala kennuu, dhukkubsataa fayyisuufi kan karra dhabeef karra kan kennuufidha

Suura 5: yeroo qorataan odeeffennitootarra gaafa 30/07/2010 odeeffannoo sassaabu mul'isu.

Haaluma walfakkaatuun yaada odeeffennitoota kanarraa argameen ayyaanni dirree araaraa ta'uu isaafi ayyaanni akkuma beekkamu ummata Oromoo biratti dhaaba ulfina guddaa qabuudha. Waan kana ta'eef walitti bu'iinsi yoo uumame namoonni gara araddaa ayyaanaatti dhufuun yakkaafi badii isaan irratti raawwate himatu. Yoo balleessaa uumanii barbaaddamanis, akka hin miidhamne garasitti baqatu. Araddaan kuniis ulfina waan qabuuf kan waraana qabatee askeessa seenuun isaan hubu hin jiru. Dheeffa kana booda warri ayyaanaas rakkinni uumame akka fala argatu namoonni dhimmichatti dhiyaatan hundi akka hiika barbaadan gorsaafi qajeelfama kennu. Maanguddoonni hojii kana hordofans namoota gara lamaanuu waamanii dubbisuun rakkina erga ilaalanii booda kan balleesse kiisee akka araarri bu'u godhu.

Kunis, yeroo baay'ee wareega irratti hundaa'a.Fakkeenyaaf, maatiin bultee qaalluu ta'e tokko yoo daa'ima dhaban/horachuu baatan qaalluu sanaan, 'Yaa Maaraam warra Gaanaa Suntee ilmoo dhabnee ilmoo nuuf kenni!Yoo ilmoo nuuf kennite korma tokko siif wareege,' jedhuun.Haaluma kanaan namoonni bultee qaallichaa ta'an kunneen dhimmoota adda addaaf wantoota adda addaa wareegu.Kunneenis: Hoolaa, Korma, Midhaan adda addaafi kkf. Ayyaanni kunis waanuma abbaan dhimmaa wareege galcheef sana kan fudhatu yoo ta'u, korma garuu lammacha kan ta'eefi dhalchuu kan danda'u qofa fudhata. Hoolaan, kormiifi midhaan adda addaa wareegan galan kun diinagdee warra ayyaanichaa nicimsa. Warri ayyaanichaa kun ammo galchaa kana namoota bulteesanii harka qalleeyyii ta'aniif niqoodu. Akkasumas, namoota bultee ayyaanichaa ta'an waliin waan itti fayyadamaniif tokkumaafi hariiroo isaanii kan cimsuudha. Gama biroon ammoo, yoo daa'imni garmalee jalaa dhukkubsatte haalli daa'ima sana yoo fayyiseef ayyaanichumaaf galchaa kennuus ni wareegama.Kana jechuun daa'imattiin yoo faayyite guutumaa guutuutti warra qaalluu sana kan tajaajiltuufi handhuuraa qaallicha sanaa taati jechuudha.Kuni garuu dur jechuun waggootaan kurnaan lamaanii asitti kan hinjirre ta'uus nikaasu manguddoonni (**obbo Waaqumaa Niggirtii,obbo Taammiruu Ayyalaafi aadde Dammashii Lamuu**) fa'an.

4.1.4.1 Itti Wareeggachuun argachuu

Wareega jechuun bulteen ayyaana yoo waan tokko hawwanii dhabniifi rakkoon adda addaa kan akka dhibee yoo isaan muudate, waan hawwanii dhaban kan akka ilmoo ayyaanan yoo nuu kenniteefi dhibee isaan muudates yoo nurraa dhorkite/nu fayyifte waan akkanaat siif galchina gaafa akkanaa jedhanii kan fedhiifi dhuunfaa isaanitiin kadhachaa ayyaanaaf waadaa galaniidha. Ayyaannis daba tokko malee yoo kadhatan, waan kadhataniifi wareeganiif sana nilaatafis; nifayyisas. Waaqeffattoonni wareeganis gaafa argataniifi gaafa dhibee sanarraa fayyan waan wareegan sana qabatanii yookaan fuudhanii galma Qaalluu geessuunsababa wareeganiif sana yeroo ayyaanni qaallicharra/qaallittiirra dhufus ta'ee yeroo hindhufines jamaa qe'ee sana jiru keessatti sagalee olkaasanii ayyaanafi jamaa dhageessisuun kan galchaniidha.Kanaaf Ayyaanni/Qaalluun waan dhabaniifi hawwan, yoo kadhataniifi wareeganiif namaa kenna jedhamee amanama.Wantootni wareegan ayyaana kanaaf galan kunis diinagdee warra qaallichaa/qaallittii kan cimsuufi bultee ayyaanichaa harka qalleeyyii ta'aniif kan kennamuufi hawaasa naannoo waliin kan itti fayyadamaniidha jechuun ibsu.Kunis hariiroofi tokkummaa

hawaasa naannoo sanaa,bultee ayyaana sanaafi ayyaanichaa kan yeroodhaa yerootti cimsaa deemudha. (Obbo Waaqumaa Niggirtii, Aadde Dammashii Lamuu,ObboTaammiruu Ayyalaafi obbo Gobbuu Baay'isaa)

4.1.4.2 Hawaasa walitti fiduu

Hawaasa walitti fiduu keessatti namoonni yaadan , umriin ,saalaan,dinaagdeeniiifikkf adda addaa yeroo dhimma waaqeffannaa Ayyaanaatiif gara mana ayyaantuutti dhufan, sadarkaa seensa masaraa ayyaanaati eegalee nagaa walgaafachuun walbaruu, waliin hasaa'uun muuxannoo jireenyaa isaanii waljijjiiruun bu'aa ba'ii jireenyaa waliirra baraachuu, haala naannoo yookiin ganda keessaa dhufanii odeeffannoo waljijjiiruun firummaa walqabachuu,gaddaafi gammachuu waliin hirmaachuu, sanyiifi hidda dhaloota walii walqorachuun hanga fuudhaafi heerumaaf ilmaan walii walkaadhimmachiiisuun walitti heerumsiisaafi fuusisaas kan turaniifi ammas darbee darbee nigaggeeffama.

4.1.4.3 Namoota waldhaban Araarsuu

Waldhabdeewwaan adda addaa dhimmoota walxaxoo ta'an kanneen akka ganuu,walkennachuufi kk f hawaasa keessatti yeroo garagaraatti uumamaan hedduun osoo gara seeraatti hingeeffamiin dura gara ayyaana warra Maaraam Gaanaa Santee dhaquun erga ayyaanatti himatanii booda, ayyaanni kallatti kennuun shaniin ayyaanaa dhimmicha qaama himateefi himatamee yookiin kennateefi kennatame walitti fiduun erga wal himachiisaniifi falmiin adda addaa gaggeessisaniin booda, abbootii dhimmaa gurra baasuun erga dhimma isaanii irratti bal'inaa..n mariyatanii yaada tokkorratti waliigalanii booda,walitti waamuun wanta itti himamuu qabu qaama lachuuttu himuun erga kan dhugaa qabuuf dhugaafi kiisiin kennamuun araarsanii booda, bu'aa isaa yeroo beellama itti ayyaanni kenneetti dhiyaachuun yeroo ayyaanni bu'etti bu'aa araaraa itti himuun ayyaanniis dhaaba dhaabuufidhaan waada galchee eebbisuun gaggeessa.

4.1.5 Haalduree Weedduu dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Santee

Akka maanguddonni naannoo sanaa gaafa 22/08/2010 odeeffannoo qoratichaaf kennanitti, weedduu dalaga ayyaanaa kan waggaas ta'e kan kudha arfee dalagamuun duraa haldureewwaan qophii ta'uu qaban hedduu keessa muraasni gaafa guyyaan dalaga gahuuf guyyaan sadii fulduraatti hafuu kaasee hiddiiniifi ijji qobboo guuraamuun walitti erga tumameen, booda dibbeewwaan ittiin weedduun dalaga ayyaanaa weeddifamu/dalagamu aduutti guyya guyyaan

ganama ganama gadbaasuun sirriitti dibuun hanga galgalaatti kallattii biiftuutti naanneessuun gogsanii galchuun qopheessu. Kuniis kan taasifamuuf guyyaa weedduun dalaga ayyaanaa gaggeeffamutti dibbeen sirriitti sagalee guddaa akka dhageessisuufi sagaleen dibbee akka miidhaguufiis kan ooluu ta'uu isaa manguddoonni guyyaa sana odeeffannoo irraa fudhadhee ibsaniiru.

4.1.6 Adeemsa Sirna dalaga ayyaanaa

Faaruu dalaga sirna ayyaana buusuuf, ayyaana galchuuf, waarii dheeressuufi yeroo irrenfannaan gaggeeffamu raawwatamu ta'ee adeemsa mataasaa qaba. Adeemsi weedduu dalagaa sirnoota mana ayyaanaatti raawwataman keessaa tokko waan ta'eef haala/akkaataa qaalluun hidhata itti qabaatu heeruun barbaachisaadha. Qaalluun akka aadaa sirna waaqeffannaa Oromootti, mil'uu waaqatiin guuttamee namaafi waaqa kan walitti fidu/walitti araarsu, hawaasasaarraa waan hamaa kan eegu, hawaasa kan qajeelchu, aadaafi eenyummaa sabaa kan calaqqisiisu riqicha namaafi waaqaati. Haaluma walfakkaatuun waa'een qaalluu gama adda addaan yoo ibsamu ilaaluun ni danda'ama. Qaalluun maqaa kabajamaa waayyuu kan ayyaana waaqaan kennaa dubbii waaqaafi waaqeffannaa ibsu, mul'isu, hiiku, barsiisuufi qajeelchuu qabuudha. Kanamalees, waaqomsaafi wiirtuu amantii waaqeffannaa, kangumii waaqeffannaan qajeelfamuudha. Kanaafuu, Qaalluun beekumsaafi hayyummaa waaqaa karaa dhalootaa qofaan kan argatuufi ittiin dhalatu ta'ee namaafi waaqa kan walittifiduufi araarsu. Qaallummaan kunis, humna/afuura yookaan ayyaana waaqni isaanii kennuun argama. Kanaaf, Qaalluun/Ayyaanni humna yookaan afuura waaqayyo dhang'een namaafi waaqa akka riqichaatti kan walitti fidu yookaan walquunnamsiisu jechuudha. Kanumaaf hawaasni Oromoo bal'aan naannoo adda addaa Oromiyaa keessa jiraatuufi kanneen aanaa Jibaat naannoo Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee jiraatan faaruu dalaga ayyaana garagaraa yeroo adda addaatti faarsuun ayyaana buufachuunifi galchuun kan rakkatan itti himachuun rakkoo isaaniif furmaata irraa argatu.

4.1.7 Hariiroo Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Sunteefi Amantiiwwaan Biroo

Akkuma Ayyaanni Warra Maaraam Gaanaa Suntee nageenya buusuufi kan rakkatan itti himachuun furmaata irra argatan akkuma jiran kanneen faallaa Ayyaana kana ta'an nijiru. Walitti dhufeenyiifi tokkummaan jalqabarratti amantii Ortodoksii, Musiliimaafi Ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee kan waliin qabaniifi waliigalteen waliin jireenya haa qabataniyyuu malee, kanneen wal isaan fakkeessuus nijira. Akka fakkeenyaatti kan ka'u keessaa amantii

Ortodoksii biraatti kan yeroo daa'immaan dhalatan dhiira guyyaa afurtamattiifi dubarammoo guyyaa saddeetamatti cuuphuun maqaan moggafamaafi ture, gara ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee birattiis dhiirri guyyaa afurtamaatti hammachifamuuniifi dubarrimmoo guyyaa sadddettamatti hammachifamuun maqaan haaraan eenyummaa isaanii ibsu moggafamaa turuuniifi har'allee moggafamaa jiraachuun isaa kan wal isaan fakkeessu yoo ta'u, yeroo ammaatti warreen hordoftoota amantii piroteestaantii ta'an waliin cimsanii balaleffachuun akka afuura Seexanaatti yeroo itti ilaalantu mul'ata. Haa ta'u malee hanga guyyaa har'aatti amantoonni hordoftoota amantii Ortodoksiifi musiliimaa muraasni gara ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo deeman nimul'atu. Kana malees ciminaan dhaabbii amantii Ortodoksiitiif ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suntee gahee olaanaa akka qabullee hordoftoota amantichaa buleeyyii tokko tokkoorra nika'a. Akkasumaas amantoonni pirotestaantii hunduu calqabarraa kaasanii hanga har'aatti eenyummaa ayyaanaa/qaalluu kan mormaniifi ayyaana/qaalluu akka Seexanaafi hojii Seexanaatti ilaaluun amanu. Ciminii amantii kiristaanaa kan murtaahu dabaluu hordoftoota amantichaa qofaan osoo hinta'iin, gadbu'uu hordoftoota amantii ayyaanaa/qaalluutini.

Mormii amantoota kiristaanaa ayyaana /qaalluu irraatti qaban yeroo jalqabaati hanga ammaatti walfakkaataa miti. Kunis yeroodha gara yerootti dabalaa kan dhufedha. Keessumaayyu, yeroo durii jechuun jaarraa tokko darbe kanatti hordoftoonni ayyaana warra Maaraam Gaanaa Sunteefi mana amantaa Ortodoksii hariiroo caalmaa akka qabaniifi hordoftoonni isaaniis baay'inaan kan walqixxataniifi turti yeroo keessa erga amantiin pirotestaantii mishinarootan dhufee booda, amantiin Ortodoksiis cimsee ayyaana/qaalluu mormuu eegale. Mormiin kunis dabalaa kan dhufe yeroo kufaatii mootummaa dargiitti haata'uyyuu malee kan baay'inaan mormiin ayyaanaa dabale yeroo mootummaa amma aangoorra jiruuti. Kana malees yeroo ammaa kanatti ilmaanumti warreen qaalluu ta'aniifi horteewwaan isaanii heedduun srna waaqeeffannaa warraa ayyaanaa kana gatuufi tuffachuun baay'een isaan gara amantii pirotestaantitti gariin immo gara amantii Ortodoksiitti godaanuun baay'inaan mul'ata. Madda ragaa: (obbo Waaqumaa Niggirtii, obbo Taammiruu Ayyalaafi Aadde Dammashii Lamuuti)

4.1.8 Gosoota Maaraam, Maaraam Warra Gaanaa Santee Waliin Walfakkaatan

Gosoonni Maaraam, Maaraam warra Gaanaa Santee waliin walfakkeenyummaa qaban: Maaraam Ciilalloo, Maaraam Jijoo Gabataafi Maaraam Immaanaa Biraa/Dagaati. Maaraam Cilalloo hortee warra suluutti waan dhufteef/buuteef angafa ayyaana warra Maaraam Gaanaa Santeeti. Sababni isaa ilmaan jahaan Ammayyaa keessatti Suluun angafa waan ta'eefi. Maaraam Jijoo Gabataa Kan yeroo ammaa aanaa tokkee kuttaayee ganda Mutuluutti argamu. Ayyaana Maaraam Boshoo/Daadaa irraa kan fotoqaniifi ayyaana warra Maaraam Gaanaa Santee waliiniis hariiroon cimaan akka jiruufi haalli adeemsa sirnoota galma ayyaana keessatti raawwataman kan wal fakkaatan ta'u isaa odeefkennitoonniko nikaasu. Maaraam Immaanaa Birraa/Daga immoo akkuma ayyaana warra Maaraam Gaanaa Santee ayyaana boorantichaa ofjalaa waan qabaniif hariiroon isaan waliin qaban cimaadha. Kana malees hanga fuudhaafi heerumaattillee hariiroo cimaa uummachuun walfuudhaa akka turaantu kaafama.(obbo Waaqumaa Niggirtiifi Aaddee Dammashii Lamuu)

4.1.9 Meeshaalee Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Santeef

Tajaajilufi Hirmaattoota

Meeshaaleen ayyaana qe'ee warra Maaraam Gaanaa Santeetti argaman baay'ee ta'aniyyuu, irra caalaatti meeshaan dalaga qaalluu/ayyaanaatiif tajaajila bal'aa kennu dibbeedha. Dibbeen kuniis baay'inaan jaha hanga kudhanii ta'an yeroo guyyaan dalaga ayyaanaa kan kudha arfees ta'ee kan waggaa dalgamuuf gaafa guyyaan lama hafuu eegalee guyya guyyaan Aduutti gadbaasuun yookiin ibidda cinaa kaa'uun qaqama.kuniis sababni ho'a garaagaraatti gaggaragalchuun qaqamuuf guyyaa kabaja dalaga ayyaanaa sanatti sagalee bareedaafi olka'aa akka dhageessisuuf oola. Kanamalees yeroo gara ujubaa deemaaniifi galan dalaga dalagamurraatti caaccuufi siiqqeen beera kalaaleetiin qabatamuun fuula dura hirmaattoota dalagaa ayyaanaa deemti. Meeshaalee yeroo jedhamuun kanneen beekaman kan akka irreensaa adda addaa, hindhee, baala ulmaayiifi coqorsi fa'aniis ni argamu. Hirmaattoonni dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Santees baay'inaan hortee warra ayyaanichaa haa ta'aniyyuu malee fixxaahoonni, nooleewwaniifi kanneen biroon hordooftoota amantichaa ta'an irratti ni argamu.

4.2 Ergaafi Bifiyyee Gosoota Faaruu Dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee

Faaruu dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo kudha arfeefi waggaa ayyaanaatti dalagamu gosoota adda addaa qaba. Kunis kan Ganamaa, Kan galgalaa, kan ayyaanni bu'uun dura dalagamu, kan ayyaanni erga bu'een booda dalagamu, kan ayyaanni osoo bu'ee jiruu dalagamu, kan yeroo hammachiisaa dalagamu, kan yeroo Maaraam namootatti aarte dalagamu, kan yeroo Fixxa'oonni Maaraam Sossobuuf dalagamu, kan yeroo jaaloo dalagamuufi kan yeroo keelloo waggaa dalagamu ergaa, bifiyyeeniifi malleen dubbii akkaataa duraa duuba isaaniitiin dhiyaataniiru. Faaruwwaan 4.2.1 - 4.2.9 kanneen jiraan keessatti kan karaa mirgaa kan baasuun yemmuu ta'u kan karaa bitaa immoo warreen jalaa qabaniin weeddiffama.

4.2.1 Faaruu Dalaga Galgala.

Gosti dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee kun yeroo kudha arfeefi kan waggaa yeroo hunda galgala keessaa naannoo sa'a 11:00ti eegalee kan dalagamudha. Dalagni kunis dalaga oofuu galgalaa jedhamuun beekama. Oofuu jechuun karaa ittiin nageenya ofiifi maatii ofii dhiheessuun ayyaanaaf galata galchanidha. Innis kan gaggeeffamu masaraa ayyaanaatiin alatti, mooraa masaraa ayyaanaa keessaattifi galma ayyaanaa keessatti gareen waljalaa qabuun faarfatama.

Kan Qaama Baasuun Faarfatamu

Dhugumaa? Yaa Maaraam nagumaan ooltee?

Yaa Aayyoo torbatakee naafufee

yaa aayyookoo

Maaraam yaa Galaanee

yaa galaanakoo naaf na'ihoo(x3)

Gennehoo(x2) aayyoo boraatii

Jawwee gennehoo

Oofu(x2) yaa maaree qe'eenke sinagaa

Oofu(x2) yaa Maaraam oofukee yaa maareehoo

Oofu(x2) yaa ayyooko biyyike sinagaa

Oofu(x2) yaa maaraam horteenke siifnagaa

Warra Jalaa Qabuun Kan Farfatamu

Dhugumaa? Yaa Maaraam nagumaan ooltee?

Yaa Aayyoo torbaata kee naafufee

yaa aayyookoo

Maaraam yaa Galaanee

yaa galaanakoo naaf na'ihoo(x3)

Gennehoo(x2) aayyoo boraatii

Jawwee gennehoo

Oofu(x2) yaa maaree qe'eenke sinagaa

oofu(x2) yaa Maaraam oofukee yaa maareehoo

Oofu(x2) yaa ayyooko biyyike sinagaa

Oofu(x2) yaa maaraam horteenke siifnagaa

Jechuun waljalaa qabuun haala turtii isaanii qee'een, maatiin,maasiiniifi biyyii nagaa ta,uufi ibsachaa galata galchuufiidhaan, ayyaanni maaraam maal akka taate ibsuufis akka armaan gaditti waljalaa qabuun ho'isanii farfatu.

Yaa waaqayyoo oofudha

warri waaqoo ofnagee(x3)

Nooraa(x2) ayyoon birillee

Waaqati aayyoo nooraa

Nooraa(x2) Maaraam birillee

waaqaati yaa aayyoo nooraa

Yaa waaqayyoo oofudha warri waaqoo ofnagee(x3)

Nooraa(x2) ayyoon birillee Waaqati aayyoo nooraa

Nooraa(x2) Maaraam birillee waaqaati yaa aayyoo nooraa

kunis kan ibsu warri waaqaatti amanan nagaadha. Nutis nagaadha jechuun galatasaanii Maaraamiif dhiyeeffatu.

Suuraa 6: yeroo nooleewwaniifi shaniiwwan warra Maaraam Gaanaa Santee waliin ayyana faarsaniifi Hurruban qorataan gaafa 23/07/2010 fudhate.

4.2.2 Faaruu dalaga Ganama.

Gosti dalaga kanaas yeroo keelloo waggaafi kudha arfee yeroo hundumaa ganama ganama kan dalagamu yookiin farfatamuudha. Kunis kan ta'uuf galata galchaa nagaan nubilchitee dhiheessuufi ayyaana buusuuf ho'ifamee hirmaattoota dalagaa maraatiin kan farfaatamuudha.

Dura bu'aa shaniin kan baafamu

hirmaattootan kan jalaa qabamu

Aayyoon gabbisaan bultee

Aayyoon gabbisaan bultee

Araaraan deebitehoo(x2)

Araaraan deebitehoo(x2)

Yaa ambalaa fooloo

Yaa ambalaa fooloo

fooliikee yaa aayyoo(x2)

fooliikee yaa aayyoo(x2)

yoo ambalaa daraare hinkooriin

yoo ambalaa daraare hinkooriin

Yoo biiftuun baatee na waami jennan si waamehoo

yaa aayyoo waamiikee(x2)

yaa aayyoo waamiikee(x2)

fooliiket natti urgaha.

fooliiket natti urgaha.

Barii bariin Maaraam waamee

Barii bariin Maaraam waamee

Barinaan Maaraam waame(x2)

Barinaan Maaraam waame(x2)

Maaramihoo baha biiftuun dumeessofte

Maaramihoo baha biiftuun dumeessofte

Maaramihoo(x2)

Maaramihoo(x2)

Siilettii manaa qabna

Siilettii manaa qabna

Siimeetti garaa Allahaa

Siimeetti garaa Allahaa

Bariitee jennaan

Bariitee jennaan

Guyyaate jette

Guyyaate jette

Siin eega yaa maaree

Siin eega yaa maaree

Barii ganamahoo situ haadha namaati

Barii ganamahoo situ haadha namaati

Mee nuu nahiimee

Mee nuu nahiimee

Akkuma dalagarra bulaniin ganama yeroo biiftuun baatee eegalee haala turtii galagalaatiin walqabsiisuun yemmuu eegalan, aayyoon gabbisaan bultee araaraan deebitehoo jechuun farfaachuu eegalu. Kuniis kan ibsu galgala amantoota/hirmaattoota kee baay'een sigabbisneerra/sibareechineerraa kanaaf Maaraamiis amantootaasheetti gammaduun nuuf deebiteetti jechuun eegalu. Kanamalees barii ganamaahoo situ haadha namaati mee nuunahimee jechuun yemmuu farfaatan, rakkoo furmaata barbaaduufi fala sirraa barbaadnutu jiraa mee nudhagahiimee jechuun bifa faaruutiin erga isaanii ayyaanatti himatu.

Walaloo armaan olii bifiyyee isaatiin yoo kaa'amu, sarara jalaqabaafi lammaffaa isaa irratti birsaga isaatiin yoo ilaallu sarara jalqabaafi lammaffaa birsagaan torba torba waan qabaniif walmadaalanii jiru.

Aay__yoon__ gab__bi__saan__ bul__tee

A_raa__raan __dee__bi_te_hoo(x2)

Walaloo armaan olii sarara sadaffaafi araffaa yoo ilaallu:

Yaa –am—bal--taa –foo--loo

Foo—lii---kee--- yaa—aay--yoo(x2) walaloon kun birsaga jaha jahaan kan walfakkaatufi walaloon isaa mana rukutee kan jiruudha.

4.2.3 Faaruu dalaga Ayyaana Buusuuf dalagamu

Dalagni kun kan dalagamuuf Maaraam akka buuteefi gammachuufi rakkoo isaanii isaanitti himtuufi Ayyaana gammachiisuuf kan dalagamuudha.

Dura bu'aa shaniin kan baafamu

yoo biiftuun baate nawaami

jennanan siwaamehoo

yaa aayyoo waamiikee(x2)

fooliiket natti urgahawoo.

Bifiyyee walaloo armaan olii yoo ilaalle :

Yoo- biif-tuu –baa-te –na-waa-mi –jen-na-nan -si-waa-me-hoo

Yaa- aay-yoo -waa-mii-kee -foo-lii-keet- nat-ti ur-ga-ha-woo

hirmaattootan kan jalaa qabamu

yoo biiftuun baate nawaami

jennanan siwaamehoo

yaa aayyoo waamiikee(x2)

fooliiket natti urgahahoo.

Walaloo armaan olii keessatti bifiyyee isaa yoo ilaalle mana rukutee jira yookiin sagalee walfakkaataadhaan xumura. Akkasumas baay'inni birsaga walaloon kun qabuu kudha shan shaniin walqixxaata.

Yaa aayyoo waamiike foolikeet natti urgaa'ee jechuun kan dalaganiif yaa Maaraam nuuf bu'uu/dhiyachuuf kaateetta fooliinkee natti urgacheera jechuun yemmuu farfaatan Maaraam garaa laafteefii dafta bu'uun/dhiyaachuun itti dubbattee gammachuu isaanii yookiin rakkoo isaanii itti himachuun furmaata irra argachuuf kan dalagamuudha.

4.2.4. Faaruu Dalaga Erga Maaraam Buutee Booda.

Dalagni kun immoo kan dalagamuuf erga ayyaanni Maaraam buutee osoo amantootasheef waa himuu hin eegaliin yookiin immoo osoodhuma himaa jirtuu kan gidduu gidduutti ayyaannumti ofumaan baasuun dalagamuudha.

Dura bu'aa shaniin kan baafamu

Madabiin sihaabatuhoo
Mee didaan sihaayaduhoo(x2)
Simbira baar yaa laliiko
Alaalaa deema cabbaa'anoo
Siree baarii baatee murtiinkee
Yeroon murtee gahee
Murteessi yaa aayyoo

hirmaattootan kan jalaa qabamu

madabiin sihaabatuhoo
Mee diidaan sihaayaduhoo(x2)
Simbira baar yaa laliiko
Alaalaa deema cabbaa'anoo
Siree baarii baatee murtiinkee
Yeroon murtee gahee
Murteessi yaa aayyoo

Mee didaan sihaayaduu faaruun jedhu Kan sidide humna keetiin siif haajilbeeffatu yemmuu ta'u alaalaa deema cabbaa'anoo kan jedhu immoo fagoodha murtiifi furmaata sibiraa barbaade kan dhufee waan jiruuf murteekee kenniif jechuudhaan dura bu'aa shanii qaallichaa jalaa qabuun ho'isanii kan dalaganiifi kan kanaan dura waammatanii/kadhatanii irraa argatanifiis dalagu.

Walaloo armaan olii bifiyyee isaatiin yoo ilaalle:

Ma-da-biin –si-haa-baa-tu-hoo

Mee- di-daan- si-haa-yaa-du-hoo

Sim-bi-ra- baar- yaa- la-lii-ko

Walaloo armaan olii keessatti sagalee walfakkatuun kan xumurame yoo ta’u, birsagaan is afwaloon kun walqixxaatee jira. Kunis birsaga saddeetiin walqixxaata.
A-laa-laa- dee-ma- cab-baa-’anoo

Si-ree –baa-rii- baa-tee –mur-tiin-kee

Afwalaloon sarara sadaffaafi arfaaffaa irratti argaman immoo birsaga sagal sagaliin walqixxaata.
Kanaafuu afwalaloon kun bifiyyeen isaa bifa kanaan mul’achuu danda’a.
Ye-roon- mur-tee –ga-hee

Mur-tees-si- yaa –aay-yoo

Afwalaloon kun immoo baay’ina birsagaa jaha jahaan kan walqabatu qabatuufi kan taa’eedha.

Ho-ree –ho-reen- sa-’a- muu-daa –ho-ree.

Horee horeen sa’a muudaa horee

Hoqubaan kan waaqayyoo

Hoqubaan kan waaqayyoo

Erga Maaraam muuddeen horeehoo

Erga Maaraam muuddeen horeehoo

Horaa baatee horaakoo hori ammallee

Horaa baatee horaakoo hori ammallee.

Jechuudhaan gocha Maaraam warra Gaanaa Suntee gama horii horsiisuufiidhan gooteef farfaatu.
Akkasumas galchaa muudaaf oolu kan jalqabaa osoo namni itti hin fayyadamiin dhaadhaafi aannaan ayeetuu jedhamu galchuun galata dhiheessu.

4.2.5 Faaruu Dalaga kan yeroo Ayyaanni Maaraam Namatti Aarte dalagamu.

Gosti dalaga kanaa yeroo baay’ee kan dalagamu ayyaanni Maaraam namootatti sababoota adda addaatiin dallantee yeroo buutee akka waahimtuuf barbaadanitti bu’uu diddudha. Akkasumaas osuma buutee himaa jirtuu yoo nama himaafi jirtuu sanatti baay’ee dallanuun kan dheekkante ta’e, nama himamaafi jiruu sanaaf dhiifamaan akka bira darbituufiif kan dalagamudha.

Ayyaana Maaraamiin kan baafamu

Yaa simbirroo biyya Boorannii

Maalaan yakkee kan nakooraanii

Waasafarii na ilaalladhu bara hinbeekanii

Anuu muraam maaf murtanii?

Anuu dhufaa maaf dhuftanii?

Silaa! Dhufi hin oollee maaf turtanii?

hirmaattootan kan jalaa qabamu

Yaa simbirroo biyya Boorannii

Maalaan yakkee kan nakooraanii

Waasafarii na ilaalladhu bara hinbeekanii

Anuu muraam maaf murtanii?

Anuu dhufaa maaf dhuftanii?

Silaa! Dhufi hin oollee maaf turtanii?

Daannoo ceetee barbaree bittee

Daannoo ceetee barbaree bittee

Laayyoo seetee mana waaq lixee

Laayyoo seetee mana waaq lixee

Maaltu waaqiin siwallalchisee siwatwaachise

Maaltu waaqiin siwallalchisee siwatwaachise

Faaruu dalagaa bo’oowwaan sadan armaan olii kun kan mul’isu namni hortee warra Maaraam Gaanaa Suntee ta’eefi kanaan dura haala idilee ta’een guyyaa dalaga ayyaanaa irratti argamaa kan tureefi garuu yeroo dhiyoo asitti sababa adda addaatiin guyyaa jila ayyaanaa irraa hafa tureefi har’a immoo sababa rakkoo dhuunfaa isaatiif jecha yeroo gara ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee dhufuutti Maaraam itti aaruun bu’uu didduutti shaniwwaan ayyaanichaatiin, “yaa simbirroo biyya Boorannii, maalaan yakkee? kan nakoornii, Waasafarii na ilaalladhu bara hinbeekanii jechuun duraanoo waliin turree waliin jiraannee gidduttimmoo maaf na irrannafatte? Aanaan ala eessayyuu hingeessuuti bara gammachuus ta’ee bara gaddaa narraa hinfagaatiin jechuun ibsu.

Anuu muraa maaf murtanii? Anuu dhufaa maaf dhuftanii, Silaa! Dhufti hin oollee maaf turtanii? Jettee Maaraam yeroo isheen faaruu dalagaa baasuun faarsitu jamaan dalagaas jalaa qabuun irra deddeebiin kan faarsaniif ergaan isaa shaniinkoofi fixxaahoonni murtii ani kennuu qabuutti maaltu isiin seensiseefi anuu rakkooniis haata’uut karaa birootiin naan dhufaa maaf dhuftaniifi erga kana hunda bira darbatee dhuftemmoo maaf turte? Isa jedhu ofkeessaa qaba.

Xumura dalaga ayyaana kanarrattis, Daannoo ceetee barbarree bittee, Laayyoo seetee mana waaq lixee, Maaltu waaqiin siwallalchisee siwatwaachise jechuun jamaan jila ayyaanichaaf achitti argame hunduu ergaa isaanii nama Maaraam itti arteetti himuun, sana booda fixxahoonni araaraa nama Maaraam itti aarteef kadhachuuf faaruu sossobba akka armaan gadiitti dalagu:

Araramihoo ararami yaa maareekoo

Araramihoo ararami yaa maareekoo

Araara wayyahoo

Araara wayyahoo

Wallalaa wallalaa maari yaa aayyoo

Wallalaa wallalaa maari yaa aayyoo

Hiikaa hiikaa aayyootu hidhamaa

hiika hiika(x2)

Hiikaa hiikaa aayyootu hidhamaa hiika hiika(x2)

hiikaa hiika Maaraamtu hidhamaa

hiikaa hiika Maaraamtu hidhamaa

hiika hiikaa hiika(x2)

hiika hiikaa hiika(x2)

yaa karaa daarii Horroo	yaa karaa daarii Horroo
wallaleen simiidhe nahiiki yaa aayyoo	wallaleen simiidhe nahiiki yaa aayyoo
wallalaadha wallaalaa hiiki yaa aayyoo(x2)	wallalaadha wallaalaa hiiki yaa aayyoo(x2)

jechuudhaan dalaganii erga Maaraam nama aarte sanatti araaramteen boodde, nama sanaaf waanta rakkoo isaa/ishee himuufiidhaan furmaata kennitiif.

4.2.6 Faaruu Dalaga kan yeroo rakkoofi waan fulduratti ta’u himuuf dalagamu

Dalagni ayyaanaa kun yeroo rakkataniifurmaata jabduu itti barbaadaniifi akkasumaas ayyaanni Maaraam deebii jamaadhaaf itti deebistudha.

Dura bu’aa shaniin kan baafamu

Baala warqee yaa lasoo
 Haadha maaruu yaa haadhakoo
 Malan sigaafadha baraan sigaafadha
 Waa argeen waadhagaheen, himuun nadhibe
 Malli maali yaa warra waaq

hirmaattootan kan jalaa qabamu

Baala warqee yaa lasoo
 Haadha maaruu yaa haadhakoo
 Malaan sigaafadha baraan sigaafadha
 Waa argeen waadhagaheen, himuun nadhibe
 Malli maali yaa warra waaq

Haadha maaruu yaa haadhakoo, malaan sigaafadha baraan sigaafadha jedhanii gaafa dalagaan faarsan, ati haadha keenya waan taateef mala ittiin rakkoo jalaa baanuufi waa’ee bara rakkoo sanaa maaliif rakkichi akka dhufee fi bara rakkoo kanaas akkamiin keessa bahuun akka danda’amu falaafi mala gaafachuun wanta odeeffatan yookiin ayyaana Maaraamiin itti himame raawwachuun bara rakkoo kana keessa darbuuf yemmuu isaan gaafatan, Maaraamiis akkas jechuun faaruu dalagaa baasteefi Jamaaniis jalaa qabuun deebii argatu. Innis akkaas jechuun faarsu, Waa argeen waadhagaheen, himuun nadhibe Malli maali yaa warra waaq yemmuu Maaraam jette faaruu baastuuf rakkoon fuula duraatti jiraachuu amananii gara kadhataatti seenuu. Sana booda Maaraamiis yaaddoo jamaashee hunda hubachuun rakkoo kamiyyuu fuldura dhaabbattee rakkoo jalaa akka isaan baaftu waadaa galuufiidhaan abdii labsitiif.

4.2.7 Faaruu Dalaga kan yeroo Jaaloon dhaabbatu dalagamu

Jaaloo jechuun kan yeroo kudha arfeefi waggaa dalaga Maaraam yeroo hunda dhaabbachuun marqaan marqamee jamaan jila ayyaana warra Maaraam Gaanaa suntee hormaata mul’isuufi deessuun ilmoo deesse hammachiifachuuf dhaabbatudha. Faaruun dalaga ayyaana yeroo kana dalagamuus akka armaan gadii ta’a.

Dura bu'aa shaniin kan baafamu

Ohoo yaa maaraam jaaloo ayyootaa
qanaanisaame(x2)

Araarahoo meerre nooleen ayyoo

Yaa Maaraam araarri toleera torbiin bu'e.

Yaa Maaraam torbiin bu'amee nugalimee

hirmaattootan kan jalaa qabamu

Ohoo yaa maaraam jaaloo hayyootaa
qanaanisaame(x2)

Araarahoo meerre nooleen ayyoo

Yaa Maaraam araarri toleera torbiin bu'a.

Yaa Maaraam torbiin bu'amee nugalimee

Jedhanii yeroo dalagan ohoo yaa maaraam jaaloo ayyootaa qananiisamee kan jedhamee dalagamuuf jaaloon ulfina qabaati qananiisa, akkasumas immoo yoo nooleen yeroo jaaloon dhaabbatuu akka tasaa ta'ee irraa hafaniifi baay'inni isaanii xiqqaatemmoo jamaan jila ayyaanaarratti hirmaataan, araarahoo meerre nooleen ayyoo jechuun dalagu. kana malees araarri toleeraa waan ta'eef torbii buuna nugalimee jedhanii ho'isanii dalagu.

Yaa- Maa-raam-a-raar-ri-to-lee-ra tor-biin –bu-'e.

Yaa –Maa-raam –tor-biin- bu-'a-mee nu-ga-li-mee

Walaloo armaan olii kun bifaaniis birsagaan kan wal fakkaataniifi birsaga kudha sadii sadii kan qabanidha.

4.2.8 Faaruu Dalaga kan yeroo hammachiisaa dalagamu

Sirni Dalagaa kun immoo kan yeroo hunda dalagamuuf yeroo daa'immaan dhalatan, yoo dhiira ta'e guyyaa 40(afurtamatti) dubarammoo yoo taate guyyaa 80(saddeetamatti) ayyaana Maaraamiin hammatamuun erga eebbifamaniin booda maqaan eenyummaa daa'ima sanaa ibsu itti mogga'udha.

Kan fixxaahiin baasu

Reessoo araarakoo guddisa baalchaa ilmoo(x2)

Reessoo araarakoo dabalii baalchaa ilmoo (x2)

kan jamaan jalaa qabuun deebisu

guddisi baalchaa ilmoo

dabali baalchaa ilmoo

Deebii Maaraam

Nan kenna baalchaa ilmoo, nan guddisa baalchaa ilmoo ilililii! jechuun erga jalaa qabanii booda Maaraamiis ofitti fudhaachuun maqaa moggaateefi haadha mucaatti deebisti.

Faaruu dalaga hammachiisaa bo'owwaan armaan olii kanarraa kan hubannu reessoo araarako guddisa baalchaa ilmoo kan jedhameef kennaakee kan ta'e daa'ima guddisiif, kan biraas dabaliif

jechuun erga dalaganii booda Maaraamiis ilmoo biraa akka kennituufi kan dhalatees eegdee tiksatee akka guddiftuuf waadaa seenuufiidhaan haadha ilmoofi jamaashe hunda gammachiifti.

Rees-soo –a-raa-ra-koo –gud-di-sa -baal-cha il-moo(x2) guddisi baalcha ilmoo

Rees—soo- a-raa-ra-koo- da-ba-lii –baal-cha- il-moo (x2) dabali baalcha ilmoo

Walaloon dalaga armaan olii kuniis bifiyyee fi birsaga walfakkaataan xumuramusa ibsa.

4.2.9 Faaruu Dalaga kan yeroo Keelloo waggaa dalagamu

Dalagni kun waggaatti marsaa lama ji’a sadaasaafi waxabajjii keessa haala hoo’a ta’een kan dalagamudha. Inniskan ittiin ibsamu baay’ina jamaa gaafa sana argamuuni. Kana malees namoonni hortee ayyaana ta’anii sababa adda addaatiin bakka fagoo jirataniifi guyyaa kudha arfee ayyaanaa dhufuu hin dandeenye hunduu guyyaa keelloo waggaarratti argamuun sirnicharratti hirmaatu.

Dura bu’aa shaniin kan baafamu

hirmaattootan kan jalaa qabamu

Birraa birraa yaa ayyolehoo

Birraa birraa yaa ayyolehoo

Abaaboon kuula marehoo(x2)

Abaaboon kuula marehoo(x2)

Iyyoolee yaa maaraam keelloon

Iyyoolee yaa maaraam keelloon Daraarehoo(x2)

Yaa daraaroo yaawaggaakoo

Yaa daraaroo yaawaggaakoo

Jette Maaraamoo

Jette Maaraamoo

Daraarehoo keelloon waggaake

Daraarehoo keelloon waggaake yaamaarehoo(x3)

yaamaarehoo(x3)

Iyyoolee yaadarareehoo

Iyyoolee yaadarareehoo

wagiin aayyoo maaree guutamehoo(x2)

wagiin aayyoo maaree guutamehoo(x2)

Aayyoo yaaguddookoo

Aayyoo yaaguddookoo

atoollee guddoodha nunahimee(x2)

atoollee guddoodha nunahimee(x2)

otoon haamee xaafiin haamee jamamaa

otoon haamee xaafiin haamee jamamaa

otoon boohe haadha dhugaan marara

otoon boohe haadha dhugaan marara

isheetu na uume ganama.

isheetu na uume ganama.

Ergaan faaruwwaan dalaga armaan olii keessaa muraasni, sirni dalaga Warra Maaraam Gaanaa Santee kun kan waggaatti si’a lama gaggeeffamuuf yeroo darara keelloo/hadaarratti kan

hundaa'uufi kuniis immoo daraaraan yookiin dammii ittiin Maaraam Jamaashee hunda ittiin eebbiftu yeroo kanatti waan argamuufi. Dammii kuniis kan inni ittiin fakkeeffamu walitti mi'awa, waljaaladhaa horaafi jiidhaa kan jedhuun fakkeeffama. kana malees aayyoo yaaguddooko, atoollee guddoodha nunahimee kan jedhuu kabaja/ulfina ayyaanaaf qaban erga ibsanii booda wanta rakkannee siwaamneef dafiiti nuufdhagahi jechuun waanta keessa isaanii jiru ibsatu. Akkasumas otoon haamee xaafiin haamee jamamaa, otoon boohe haadha dhugaan mararafi isheetu na uume ganama.faaruu jedhummo yoo rakkannee siwaammannees suma mararraafi jalqabni uumama isaanii Maaraamiin akka ta'ee dalaga keelloo waggaa kanarratti jamaan bal'aan waljalaa qabuun ibsatu.

Yaa -da-raa-roo -yaa-wag-gaa—koo- Jet-te -Maa—raa-moo

Da _ra_re_hoo _keel_loon_wag_gaa_ke _yaa_ma_re_hoo

o-toon -haa-mee- xaa-fiin -haa-mee- ja-ma-maa

o-toon -boo-he -haa-dha dhu-gaan -ma-ra-ra

Bifiyyeen walaloo armaan olii birsaga isaatiin yoo ilaalaman sararri jalqabaafi inni lammaffaa baay'ina birsaga 13 qabaachuun kan walqixxaatan yoo ta'u, sararri inni sadadaffaafi arfaa immoo baay'ina birsaga 11 qabaachuudhaan kan walmadaalaniidha.Faaruu kunneen sagalee walfakkaataninis kanneen xumuraniidha.

Suura 7: yeroo jamaan mooraa galmaa keessaafi alaatti kan keelloo waggaa dalagan qorataan gaafa 23/07/2010 fudhatame.

Walumagalatti weedduun dalaga ayyaana warraa Maaraam Gaanaa Suntee armaan olitti qacceeffaman marti kan yeroo adda addaatti jechuun yeoo kudha arfeefi waggaa sa'a adda addaatti dalaga galgalaa, dalaga oofuu, dalaga ganamaa, dalaga ayyaanni osoo hin bu'iin dura, dalaga erga ayyaanni buutee booda, dalaga jaaloo, dalaga hammachiisaa, dalaga keelloofi kanneen biro jechuudhaan ergawwaan garagaraa bifa weedduu/faaruutiin ittiin ayyaanatti himachuun yookiin dabarfachuun, wantoota jireenya isaanii keessatti hibboo itti ta'e hikkachuu, seexaa fulduree jireenya isaanii beekuu, wantoota hamaafi yaraa irraa ofeeguu qaban adda baafachuu, kan dhabaniis kadhataanii argachuufi galata ayyaana Maaraam oolmaa isaaniiif oolteef dhiyeessuun kan dalaganii wanta keessoo isaanitti dhagahame ittiin ibsatanidha. Kana malees dalagni kan dalagamuuf jamaafi ayyaana walitti fiduuf raawwatama. Haalli kunis, Sirna waaqeffannaa qaalluu/ayyaanaa keessatti faarfannaafi kadhannaan garaagaraa adeemsifamuu agarsiisa. Faarfannaafi kadhannaan kunis, tajaajila ayyaanni/qaalluun hawaasaaf kennu duraafi booda dhufa. Yeroo dalagni hoo'ee jiru ayyaanni qaallicha sanarra dhufee dubbatee kadhata amantootaa dhaga'ee, rakkoo jiru hiikee gara fuulduraatti wanta ta'u illee himaaf. Kunis, ayyaanni/qaalluun hawaasaaf tajaajila adda addaa kennuu hordoftootasaan kadhatamuu agarsiisa.

4.2.10 Sadoommii/malleen dubbii/

Malleen dubbii fayyadama afaanii kan haala salphaa ta'een ergaa tokko nama hubachiisaniidha. Kana jechuun, karaa ittiin waan guddaa tokko xinneessuu/kinneessanidha, kinoo ammo arbeessanii, binoo nameessanii, namoo bineensanii, wal cinaas qabanii, cinaachaan himaniifi kkf taasisuun hubannoof haala mijeessan jechuudha.

Akaakuwwaan malleen dubbii garaagaraa kanneen akka: akkasaa, iddeessaa, nameessaa, ateessaa, habalaka, eemitii, arbeessaa,, kineessaafi kkf ta’u malu. Addunyaa B.(2014:208-2014) malleen dubbii armaan olitti tarra’an keessaa kanneen weedduu dalaga Ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee keessatti dhimma itti bahan kanneen armaan gadiiti.

4.2.10.1 Iddeessaa

Malli dubbii iddeessuu jedhu “gaalee iddoo isaa” jedhurraa ijaaramee waan tokko guutummaan guutuutti amala waan biraa gonfachiisuun dhiyeessa. Gosni fayyadama afaanii kun karaa dhokataa ta’een wantoota dorgomsiiisa. Faaruun dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee kana keessattis, “Maaraam yaa Galaaneeko nanahihoo”jedhanii yemmuu faarsaan, aati waan hunda of harkaa qabda, yaa hunda qabeetti koo garaa naaf laafitii kaniin fedhe naaf kenni jechuun iddo maqaa ayyaan Maaraam jechoota biro bakka buusuun dalagu. Kana malees,

Nooraa(x2) ayyoon birillee Waaqaati ayyoo nooraa.

Nooraa (x2) Maaraam birillee Waaqaati ayyoo nooraa. Ayyoon birillee Waaqaati, Maaraam birillee Waaqaati jedhanii yemmuu dalagan, Maaraam tajaajiltuu, amanamtuufi ergamtuu Waaqaati kan jedhuun iddoo ayyaana Maaraam bakka buusuun weeddisu/dalagu.

4.2.10.2 Nameessa

Nameessa jechuun waan nama hin taaneetti akka namaatti bakka buusuun itti dubbachuu jechuudha. Akka fakkeenyaatti yeroo dalagni ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee dalagamuu afoollii isaan waanta nama hin taane, akka namaatti itti dubbachuun yookiin dalaguun dhageessisan ni jiru.kunis:

Yaa Maaraam oofukee yaa maareehoo

Yaa ayyooko biyyikee sinagaa

Yaa Maaraam horteen kee sinagaa

Yaa Waaqayyoo oofudha warri waaqaao ofnagee.... Jedhanii yemmuu dalaga ayyaana keessatti dalaguun farfataan malleen dubbii keessaa ‘ateessaatti’ fayyadamuun akka namaatti bakka buusuun yeroo itti dubbatan yookiin weeddisaan nimul’ata.

4.3 Sadarkaa Faaruun Dalaga Ayyaana Warrra Maaraam Gaanaa Suntee Irra Jiru

Ummanni Oromoo sirna bulchiinsa mataasaa kan ta'e sirna Gadaatiin ofbulchaa ture. Akkaataa uumaafi uumama ittiin ilaalu amantaa mataasa Waaqeffannaa qaba. Akka amantii waaqeffataatti uummanni Oromoo ayyaanoota hedduu kabaja. Ayyaanoonni kuniis yeroo itti kabajamaan waan qabaniif hawwiin kan eegamufi jalaalaan kabajama.

Ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suntees isaan kanneen keessaa tokko yoo ta'u isa durii irraa jijjiiramuusaafi sadarkaa duriirra akka hin jirre maanguddoonni ibsaniiru. Akka yaada isaanitti meeshaaleen aadaa garaa garaa kan ammayyaatti jijjiramaa dhufaniiru. Fakkeenya meeshaa nyaata jamaa ayyaanaa, meeshaaleen ulfoo akka callee fa'aan dhabamaa jiraachuu. Dalagni ayyaanaa kan yeroo durii baay'inaan weeddifaman irraanfataamaa dhufuus himaniiru. Adeemsi sirna kabaja dalaga ayyaanaa harcaatii qabaachuu, hirmaannaan namootaa xiqqaachaa deemuu, ilaalchi sirriin ayyaanaaf hawaasni qabu gadbu'aa jiraachuufi akka aadaa boodatti hafaatti ilaalamaa jiraachuu isaa manguddoonni hasoofsise himaniiru. Maddi:(obbo Waaqumaa Niggirtii, Obbo Taammiruu Ayyalaafi Adde Dammashii Lamuu fa'i). Kana malees akka dayeessi irra deebiin ijaaruu (reconstruction theory)'n jedhutti wantoota ammaaf kan bu'uura ta'e waan durii sababa ta'eef, qorannoo afoolaa kan ammas ta'e kan durii qorachuuf wantoota durii duubaatti deebi'uun ilaaluun barbaachisaa ta'uufi afoola badaa jiru tokko deebisanii lubbuu itti horuun cimsuun waan barbaachisuuf Afoolli Ayyaana kana keessatti argamu cimee iddoosa duriitti deebi'uu qaba.

Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaa kana jalatti guduunfaa, argannoofi yaboon qorannichaa bifa gabaabaa ta'een dhiyaatee jira.

5.1 Guduunfaa

Qorannoo kana gaggeessuuf waanti ka'umsa ta'e, sababoota adda addaatiin dagatamuu afoola Faaruu dalaga ayyaanaa keessatti mul'atuu yemmuu ta'u, Kaayyoon qorannoo kanaa immoo qaaccessa ergaa Faaruu dalaga ayyaanaa addaan baasuun barreeffamatti jijjiiruun hawaasa keessa tursisuudha. Qorannoo kana galmaan ga'uuf malleen qorannoo jiran keessaa mala akkamtaa fayyadameen jira. Iddaattoon filadhes iddatteessuu miti carraadha. Akaakuu iddatteessoo miti carraa keessaa akkayyoofi darbaan dabarsa fayyadamuun, namoota shanii ayyaanaa ta'uun masaraa galmaa keessatti faaruu dalaga ayyaana Maaraam Warra Gaanaa Santee irratti muuxannoofi beekumsa qaban, irraa afgaaffii, marii gareefi daawwannaan odeeffannoo od-himtootarraa argameen qaacceffamee jira.

Gaaffileen bu'uura qorannichaaf odeeffannoo od-himtootaa irraa afgaaffii, marii gareefi daawwannaan argame xiinxalamee hiikamee jira. Odeeffannoon argames gaaffilee bu'uura Gosoonni faaruu dalaga ayyaanaa akaakuu akkamiitu jira: faaruu dalaga ayyaanaa kan Ganamaa, Kan galgalaa, kan ayyaanni bu'uun dura dalagamu, kan ayyaanni erga bu'een booda dalagamu, kan ayyaanni osoo bu'ee jiruu dalagamu, kan yeroo hammachiisaa dalagamu, kan yeroo Maaraam namootatti aarte dalagamu, kan yeroo Fixxa'oonni Maaraam Sossobuuf dalagan, kan yeroo jaaloo dalagamuufi kan yeroo keelloo dalagamu ofkeessatti hammata. Tokkoo tokkoo isaaniif faaruu dalaga ayyaanaa hojiirra oolan boqonnaa afur jalatti qaacceffamanii jiru.

Gaaffilee bu'uurraa/argannoon faaruu dalaga qaalluu/ayyaana ergaa akkamii qaba: faaruun dalaga qaalluu/ayyaanaa hawaasa keessatti ergaa hedduu dabarsa. Kunis, yaaddoo, hawwii, galata dhiyeessuu, furmaata barbaaduu, gaafachuu, araarsuu, waanta haaraa dhagahuufi qeequuf faayidaa guddaa qaba. Dalaga qaalluu/ayyaanaa hundi haala dhugaa hawaasa Oromoo waaqeffataa bira jiru dabarsuuf/ibsuufkan ittiin gargaaramaniifi miiraa gammachuufi gaddaa isaaniis karaa ittiin ayyaanatti himachuun jireenya isaanii guyya guyyaa gaggeeffatanidha.

Gaaffilee qorannoo bu'uura yeroo ammaa faaruun dalaga ayyaana/qaalluu warra Maaraam Gaanaa Santee sadarkaa maalii irra jira: yeroo ammaa faaruun dalaga ayyaana/qaalluu sababoota

amantaafi saayinsiifi teeknoloojiitiin dhiibbaa irra ga'aa waan jiruuf dagatamee jira. Faaruun dalaga qaalluu/ayyaanaa amantaawwan biroo keessatti qooda hinfudhachiisan, dhaloonni har'aa faarfannaa addaa addaan bakka buusuun itti hinfayyadamu.

Saayinsiifi teeknoloojiin dhiibbaa gama weedduu dalaga ayyaanaarran geessisaa jiru kan tuffatamu miti. Dhaloonni haaraa akka yeroo durii weedduu addaa addaatti yeroo dabarsuu dhiisanii feesbuukii (face book), Televiizhiniifi kompiitera fayyadamuun beekumsa weedduu irratti qaban gadi xiqqaachaa dhufee jira.

Maalummaa faayidaafi yoomessi dalaga ayyaanaa irratti yaada od-himtoota irraa argameen ibsi itti kennameera. Kana malees, bakka yaadni wabii irraa argameefi yaadni od-himtootaa walsimefi waldeggeranii dhiyaataniiru. Walumaagalatti weedduun dalaga ayyaanaa warra Maaraam Gaanaa Suntee haala jiruuf jireenya hawaasa oromoo ittiin qeeqaafi ibsaa turedha.

Qorannoo mata duree qaaccessa ergaa faaruu dalaga Ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee jedhu aanaa Jibaatiifi naannoo ishee irratti geggeeffamee jira. Iddaattoo filadhetti dhimma ba'uun, tooftaalee odeeffannoo itti funaanamu garaagaraatti fayyadamuun od-himtoota irraa odeeffannoon guuramee jira. Odeeffannoon guurame kunis, xiinxalamuun boqonnaa afur jalatti mata duree walsiman jalatti qaaceffamanii dhiyaataniiru. Gosoonni faaruu dalaga ayyaanaa/qaalluu jalbultii hanga hanga xumura jila ayyaanaatti hojiiirra oolan mata duree tokkoo tokkoo isaanii jalatti qaaceffamanii jiru. Weedduuwwan adda addaa dalaga ayyaanaatiif tajaajilan filachuun amala, yeroofi haala taateerratti hundaa'uun dalagaman dhiyaataniiru.

Sababni weedduu dalaga ayyaanaa dagatamaa deemuuf dhiibbaa alaafi dhiibbaa keessoodha. Dhiibbaan alaa saayinsiifi teeknoloojiitti hirkachuun aadaa ofiidagachuun kan hambaa hordofuudha. Dhiibbaan keessoo immoo eenyummaa ofii irraanfachuun amantii ormaatti maxxanfamuudha. Kunis, “sirbituun mana waaqayyoo hindhaaltu” kan jedhuufi ayyaanaaf dalaguun akka waan seexanaaf dalagamu/weeddifamuuti kan jedhu gaaffii bu'uuraafi amantaa walqabsiisuun dhaloonni akka aadaa isaa dagatee amantii hambaa duukaa bu'u gochuudha. Gaaffilee bu'uuraafi ka'umsa qorannichaa irratti hundaa'uun argannoowwaniifi yaadni furmaataa kennamee jira.

5.2 Argannoo

Qorannoo kana jalatti odeeffannoo od-himtootaafi daawwannaan argame boqonnaa afur jalatti xiinxalamee hiikni itti kennameera. Gaaffiiwwan bu'uuraa boqonnaa tokko jalatti ka'an irratti hundaa'uun deebii argame irraa argannoowwan gurguddoon sadii argaman akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

1. Haala waliigala ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee ibsuudha. Haala waliigalaa ayyaanichaa ibsuu keessattis achii as dhufteen ayyaana, tajaajilli galmi Ayyaana kan yeroo ammaa kennaa tureefi kennaa jiru, yoomeessi kabaja ayyaana kan waggaa, tajaajilli qaalluun hawaasaaf kennu, haaldureen faaruu dalaga ayyaana, adeemsi sirna dalaga ayyaanaa, hariiroon ayyaanafi amantiiwwaan biroo, gosootni Maaraam kan Maaraam warra Gaanaa Suntee waliin walfakkaataniifi meeshaalee faaruu dalaga ayyaanaf tajaajilaniifi hirmaattootni adda ba'uun ibsamaniiru.
2. Gosoonni faaruu dalaga ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo, ergaafi bifiyyeen adda addummaa qabachuu ibsuudha. Adda addummaan yeroo, faaruwwan guyyaa jala bultii jila ayyaanaatii eegalee hanga guyyaaa sadaffaa guyyaa ulmaa ayyaanaatti faarfatomudha. Akaakuufi yeroon itti hojiirra oolanis, faaruu dalaga ganamaa, dalaga oofuu, dalaga galgalaa, dalaga ayyaanni osoo hinbu'in dalagamu, dalaga erga ayyaanni bu'een booda dalagamu, dalaga sossobbaa ayyaana, dalaga hammachiisaa, dalaga Jaaloofi dalaga keelloo fa'i. Kun hundi sirna raawwii mataa isaafi faaruu dalaga mataa isaanii qabu. Fakkeenya, faaruun dalaga keelloo hojiirra oolan baay'inaan yeroo dalagni keelloo waggaa waggaatti marsaa lama gaggeeffamuufi yeroo irreeffannaaf laga bu'aan; akkasumaas, yeroo gara Ujubaatti deeman dalagama. Ergaan walqabatees, faaruun dalaga ayyaanaa jiruufi jireenya hawaasa Oromoo keessatti ergaa kallattiifi alkallattiin ittiin dabarfachuuf tajaajilaa tureera. Kanneen keessaas, safuu, eebba/abaarsaa, araarsuu, kadhannaa, galata, gammachuu, hormaatafi gaabbii weedduu dalaga fayyadamanii ibsachuudha. Akkasumas, gochaaleen gaarii amantoota waaqeeffannaafi hawaasa biroo biratti mul'atan akka itti fufan, dalagaaleen hawaasa keessatti hinbarbaachifne weedduu dalaga ayyaanaatiin ceepha'uun akka hawaasa keessatti hinbabal'anne to'achuufaadha. Haaluma kanaan, faaruun dalaga ayyaanaa hanqina ofii foyyeffachuu, jireenya injifachuu, amala gadhee dhuunfaan mul'atu to'achuu keessattis qooda guddaa qaba. Bifiyyeedhaan walqabatees, birsagni faaruu dalaga ayyaana warra

Maaraam Gaanaa Suntee kan wal madaalee dhiyaateedha. Haa ta’u malee iddo tokko tokkootti birsaagni walaloo faaruu dalaga ayyaanaa kan wal hinsimne ta’u agarsiisa. Kana malees, dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee kana keessattis malleen dubbii garaa garaa kanneen akka: iddeessaafi ateessaatti dhimmi bahameera.

3. Sadarkaa faaruun dalaga ayyaana warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo ammaa kana irratti argamu addeessuudha. Haala kanaan, sadarkaan faaruun dalaga ayyaanaa/qaalluu warra Maaraam Gaanaa Suntee yeroo ammaa irra jiru gadi aanaadha. Sababni isaas dhiibbaa amantaalee biroottiifi saayinsiifi teeknooloojiin kan ka’e faaruun dalaga ayyaanaa/qaalluu dagatamaafi xiqqachaa dhufee jira.

5.3 Yaboo

Yaboon qorannichaa argannoo bu’uuraa irratti hundaa’uun akka armaan gadiitti ibsamani jiru. Jila ayyaana/qaalluu gaggeeffamu keessatti faaruun dalaga eenyuun akka raawwatu, akkamitti akka raawwatu, gosoota faaruu achi keessatti faarfataman, yeroo kam akka faarfataman, yoomessa kam keessatti akka dalagamuufi bifiyyeen afoola itti fayyadamanii maal akka fakkaatu addaan baasuun hawaasni hordoftoota amantii waaqeffanna hundumtuu akka itti fayyadamanii fi eenyummaa isaanii caalmaatti akka calaqqisisuu qaban hubatameera. Keessumaayyuu dhaloonni har’aa waa’ee weedduu dalaga ayyaanaa/qaalluu irratti beekumsa ga’aa ta’e hinqaban. Waan kana ta’eef balaaleffachuu osoo hinta’iin itti siquun, jechaan osoo hintaane gocha ofiin agarsiisaa ofitti madaqsuun fedhii faarfannaa dalaga ayyaanaa/qaalluu keessatti horaa deemuu.

- Waajjira Aadaafi Turiizimii, barsiisonni Afaan Oromoofi gumiin ogbarruu Afaan Oromoo waliin ta’uun faaruu dalaga ayyaanaa/qaalluu jalbultii hanga xumura jila ayyaanaatti faarfamu sassaabuun bifa dookimenterii fi barreeffamaan kaa’uu qabu.
- Maatiin ijoollee mana keessatti faaruu dalaga ayyaana akka baratan jajjabeessuufi itti himuu, akkasumaas bifiyyeen afoola dalaga ayyaanallee akka hin jijjiiramne itti himuu qabu.
- Qorannichi yoo milkaa’e barsiisonni afaan Oromoo mana kitaabaa keessaa fayyadamuun barattoota irraa barsiisuun beekumsa afoolaa dhaloota dhaalchisuu.
- Geggeessitootni ykn abbootiin amantaa faayidaa dalaga ayyaanaa/qaalluu dhaloota barsiisuun dhiibbaa faaruu dalaga ayyaanaarra gaha jiru hambisuu.

- Gaheen faaruu dalaga ayyaanaa/qaalluu sirna Gadaa keessattillee hammatamee xiyyeeffannoon kennamufiidhan dhalootaaf dabarfamuufi barsiifamuu qaba.

Wabiilee

- Abarraa Nafaa. (1999). Afoola Oromoo Tuulamaa; Walaloo Geerarsa, (Jildii- 8) Qajeelcha Qormaata Afaan Oromoo. Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa: Mana Maxxansa Komershaalii.
- Adunyaa Barkeessaa (2010). Akkamtaa: Dhaabbata Maxxansaa, Finfinnee: Oromiyaa.
- _____ (2014). Seemmoo: Dhaabbata Maxxansaa, Finfinnee: Oromiyaa
- Asafaa Tafarii. (2003) Towards A Political Sociology Of Oromo Literature, Jarso Wakos Poetry. Addis Ababa University, Ma Thesis.
- Asaffaa T. (2009) Eelaa: Seenaa ogummaa Oromoo: Finfinnee
- _____ (2011) Gumaata: Aadaa Oromoo: kan lixa Oromiyaa: Far east trading plc.
- Ben Amos D. (1982). Folklore In Context. New Delhi Adras: South Assian Publishers.
- Bichaka Fayisa. (1996). Aspect Of Oromo Culture Endowments And Their Implication Foreconomic
- Birhanu Mathewos. (1999). Fundamentals Of Literature. Addis Ababa: University Press.
- Biiroo Aadaafi Turiziimii Oromiyaa. (1999). **Wiirtuu Jiildii 8^{ffaa}**: Baruuilee Qormaataa Waaltina Afaanoromoo. Finfinnee
- Bukenya A. (1994). Understanding Oral Literature. Nairobi: Nairobi University Press.
- Development The Journals Of Oromo Studies. Vol.3 (1 and 2).
- Caalaa Diiraa (2006). Xiinxala Qabiyyee Fakkoommii Meeshaalee Ayyaana Warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii: Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Guuttachuuf Dhiyaate. (Kan Hinmaxxanfame)
- Cress well (2003) design: qualitative, quantitative and mixed methods research approaches (2nd ed.): saga publication inc.
- Dastaa Dassaalany (2002). Bu'ura Qorannoo: Dhaabbata Maxxansaa Boolee: Finfinnee.
- _____ (2013). Bu'ura Qorannoo. Addis Ababa: Printed By Far East Trading Plc.

Denscombe, M. (2007). The Good Research Guide For Small Scale Social Research Project
3rded. Open University Press.

Dhaabbata Waldaa Macaafa Qulqulluu Itoophiyaa.(1980).**Macaafa Qulqulluu Kakuu Moofaa Fi Haaraa**. Finfinnee: Mana Maxxansaa Biraamninnaasalam,

Dirribii Damusee. (2012). Ilaalcha Oromoo. Barruu Aadaa, Seenaafi Amantaa
Oromoo:Finfinnee.

Dorson, R. (1972). Folklore And Folklife; An Introduction. Chicago: The University Of
Chicago.

Dundes A. (1965). The Study Of Folklore. Berkley: Prentice Hall Inc.

Fedhasaa Taddasaa. (2013). Subii: Bu’uuraalee Ogbarruu Oromoo. Finfinnee: Subii Printing
Press.

Filee J.(2016) Beekumtaa Oromoo: Raajii: Finfinnee.

Fiixaa Qachaa(2006). “Qaaccessa Sirna Hammachiisaa Qaalluu Aanaa Meettaa Roobii Abbaa
Daakaatiin Raawwatamu”. Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa Guuttachuuf
Dhiyaate (Kan Hin Maxxanfamne)

Fiixee Birrii (2013). Seenaafi Aadaa Oromoo: Mana Maxxansaa Eecmy Misirach Dimto:
Finfinnee.

Finnegan, R. (1970). Oral Poetry: Its Nature And Significance And Context. Cambridge:
Cambridge University Press.

_____ (1976). Oral Poetry: Its Nature, Significance And Social Contexts.

Gadaa Melba. (1988). Oromia: An Introduction. Khartoum.

Gemechu Bekele. (2003). A Study Of Major Themes In Game Selected Songs Of Ifinesh
Kenounpublished Ma Thesis, Addis Abeba University.

Georges, R.A And Jones, M.O. (1995). Folkloristic: An Introduction. Biloomington And
Indiana Polis: Indiana University Press.

- Gillee Kormee (2009). “Qacceessa Sirna Kabaja Ayyaana Gorobbee Guduruu: Godina Horroo Guduruu Wallaggaa”. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Guuttachuuf Dhiyaate (Kan Hin Maxanfame).
- Goldstein, S. Kenneth (1974). A Guide For Field Worker, Pinnsylvania: Gale Research Copany.
- Hiikaa Faqqadaafi Alamituu Olee (2011). Moojuula Seensa Fookloorii: Sagantaa Barnoota Fagoo Yuunivarsiitii Jimmaatti Damee Afaan Oromoofi Ogbarruu, Jimma.(Kan Hinmaxxanfamin).
- Hundasaafi Kaawwaan (2018). Waqeffannaa Dhugeeffata Ummata Kuush Ganamaa; Gumii Waqeffannaa Addunyaan Kan Qophaahe, Norway,
- Iseacs, Alan. (1981). The Macmillan Encyclopedia. Usa: Laurence Urdang Associates Ltd.
- Jaarraafi Wasanee Bashaa (2008), Bantuu Haaraa Caaslugaa Fi Ogbarruu Afaan Oromoo: Finfinnee Emay Printer
- Kumar, Ranjit (1999). Research Methodology, London: Thousand Oaks Calif.
- Lambert (1983).**Oromo Religions; Myths And Rites Of The Western Oromo Of Ethiopia.**An Attempts To Understand Collectane Instiuti. Anthropos 8. Berlin: Dietrich Reimer.
- Leeming, D. (2002). Myth A Biogrpahy Of Blief. Usa: Oxford University Press.
- Leellisa (6413L.G) Aadaa: kudhamaa seenaa: Elleni PLC.
- Macdonald, Donald (1972).A Fieldwork: Collecting Oral Literature. In Richard Dorson(Ed) Folklore And Folklife: An Introduction. Chicago & London: The University Of Chicago Press.
- Melakneh Mengistu (2006) Fundamental of Literature, Addis Ababa: Adis Abeba University.
- _____. (2008). Fundamentals of Literature. Addis Ababa: Commercial P.E.
- Misgaanuu Gulummaa (2011) Dilbii bu’uura afoola Oromoo: Finfinnee printing press.
- Muhammad Sayid (2012). Seenaafi Qabsoo Oromootaa: Dhaabbata Maxxansaa, Hy International Printers.
- Mulgeetaa Nagaasaa (1999). Wiirtuu Jildii 8ffaa: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaan, Finfinnee : Am Printing.
- Nunnan, D.(1992). Research Methods in Language Learning. Capridge: Cup.

- Okpewho, I. (1992). African Oral Literature. Bloomington And Indiana Polls: Indianan University Press.
- Oring, E. (1986). Folk Group And Folklore Genres. An Introduction Logan Utaha: Utaha University Press.
- Ramailan, Z. Mabatho (2005) An Investigation Of The Potential Role That Folklore Can Play Environmental Education South Africa; Western Cope University.
- Richard, B. (1992), Folklore Cultural Performances Popular Enterainment. New York: Oxford University Press.
- Summer, C. (1996).Anthropology Of Oromo.Literature Privet Songs Folklores.
- Sims C.M And Martine, S (1965). Living Folklore. An Introduction To The Study Of People And Their Traditions, Logan Utah State University Press.
- Tafarii Ayyaanaa. (1998). Afaan Oromoo New Syematic Books Series.Aster Nega Publishing Interprise.
- Toora Interneetii: Google. www.Wikipedia.Org/Wiki/Ayyaana
- Waajjira Bulchiinsa Aanaa Jibaat (2001). Karooraafi Sagantaa Waajjira Bulchiinsa Aanaa Jibaat: Jibaat, Shanana. (Kan Hin Maxxanfamiin).
- Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Jibaat (2005). Gumbii Aadaafi Seenaa Oromoo Aanaa Jibaat: Jibaat, Shanana. (Kan Hinmaxxanfamin)
- Waaqumaa Waamii (2002).Sirna Maqbaasaa Ilma Hangafaa Oromoo Booranaa: Gubbisa Waraqaa Qorannoo Digirii Duraa Yuunivarsiitii Adaamaa. (kan hinmaxxanfamin).
- Waldaa Aadaafi Duudhaa Oromoo (2006 A.L.O). Daaniyaa, Dhaabbata Maxxansa, Finfinnee : Oromiyaa.
- Warquu Dachaasaa (2001).Wiirtuu Jildii 9ffaa: Barruulee Qormaata Waalta'ina Afaan Oromoo, Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaatiin: Finfinnee.
- Wasanee Bashaa, (1984). Barruulee Sinbirtuu. Finfinnee, Oromiyaa.
- ፌ.ቋ.ደ. አዘዘ፡፡ (1991)፡፡ የስነ-ቃል መምሪያ፣ አዲስ አበባ፡፡**

D.

N

YUUNIVERSIITII ADDIS ABABAA, KOLLEJJII NAMOOMAA QORANNOO
AFAANOOTAA, JOORNAALIZIMIIFI SABQUNNAMTII, MUUMMEE AFAAN OROMOO,
HOGBARRUUFU FOOKLOORII

Dabale A : Gaaffii dhunfaan Namoota Adda Addaaf Dhiyaatan

Kabajamaa/ tuu odeeffannoo kenna/kennituu:

Kaayyoon Afgaaffii kanaa barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruutiin Digirii Lammaffaa guuttachuuf mata duree ‘Qaaccessa ergaa weedduu dalaga ayyaanaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jibaat keessatti warra Maaraam Gaanaa Sunteen raawwatamu’ jedhu ilaalchisee ragaa funaanuudha. Haaluma kanaan, hirmaannaa gaaffiilee kanneeniif deebii kennuurratti isin qabdan kaayyoo qorannoo kanaa dhugoomsuuf murteessaadha. Akkasumas, ragaa qabatamaa hawaasa keessatti weedduu dalaga ayyaanaatiin walqabatee duraan raawwatamaa turaniifi amma raawwatamaa jiran hubannoofi muuxannoo keessaniin walqabsiisuun iftoominaan akka naaf ibsitan gaafachaa tumsa naaf gootaniif guddaan isin galateeffadha.

Maqaa _____ Umrii _____ Saala _____ gosa hojii _____ sad. Bar. _____

Gaaffiilee :

1. Qaalluun maali? Yoom eegale?
2. Qaalluun Aanaa kana jiraa? Meeqatu jira? Eenyu faa'i?
3. Qaalluu kana/kanniin yoomii kaastanii beektu?
4. Qaalluun hawaasaaf tajaajila ni kennaa? Yoo kenne tajaajiloota akkamii kenna?
5. Maaraam Gaanaa Suntee maali? Eessatti argama? Yoomii kaastanii beektu?
6. Namoonni ayyaana/qaalluu kana dalagan eenyu fa'i?
7. Qaalluun/ayyaanni warra Maaraam Gaanaa Suntee tajaajiloota akkamii hawaasaaf kenna?

8. Tajaajila hawaasaa kenna yoo ta'e eessattifi bifa kamiin ?
9. Isiin tajaajila ayyaana kanarraa argattanii beektuu?
10. Namoonni biro naannoo keessanitti argamaan ayyaana warra Maaraam Gaanaa Sunteetti bulan jiruu?
11. Gosoonni weedduu dalaga ayyaanaa yeoo kam kam dalagama?
12. Haala qaalluu/ayyaana Warra Maaraam Gaanaa Suntee kan duriifi ammaa walbira qabuun natti himaa? Garaagarummaan jiraa? Yoo jiraate kan dur moo kan ammaatu caaala? Maaliif isinitti fakkaata?
13. Wantoonni Ayyaana/qaalluu kanarraa dhiibbaa geessisan maal faa'i?
14. Naannoo keessan amantiin akkamiifaatu jira? Yoomii kaastanii beektu? Mee haala duriifi ammaa wal bira qabuun natti himaa?

GALATOOMA!

Dabalee B :Cheekliistii Daawwannaa

Yuunivarsiitii Addis Ababaa Koollejii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Sabqunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Yoomeessa dhugaa keessatti jila dalaga ayyaanaarratti argamuun wantoonni dawataman:

1. Naannoo galmi warra Maaraam Gaanaa Suntee itti argamufi wantoota naannoo sanatti argaman
2. Hirmaattoota dalaga ayyaanaa.
3. Meeshaalee dalaga ayyaanaaf itti gargaraman.
4. Dullacha qalmaaf qophaa'eefi yeroo inni qalamu.
5. Weedduu dalaga ayyaanaa yeroo kudha arfee dalagamu.
6. Weedduu dalaga keelloo waggaa ayyaanaa.
7. Weedduwwaan dalaga ayyaanaa osoo ayyaanni hin bu'iin duraafi erga bu'een booda dalagamu.
8. Gosoota weedduu dalaga ayyaanaa garaagaraa.
9. Ayyaantuu yeroo ammaa ayyaanni itti bu'uufi shaniiwwaan akkasumaas nooleewwan ayyaanichaa.
10. Jaarsummaa shaniiwwaan namoota walddhaban araarsuuf taa'an.

DABALEE C: Gabatee iddattoo odeefkennitoota waa’ee weedduu dalaga ayyaanaa warra Maaraam Gaanaa Suntee irratti namoota qorataan irraa odeeffannoo sassabbate mul’isu.

T/L	maqaa	umrii	saala	Gahee hojii	Sad.barum saa
1	Aaddee Dammashii Lamuu	75	dub	Beeraa kalaalee	-
2	Obbo Waaqumaa Niggirtii	47	dhi	Ayyaantuu	6
3	Obbo Taammiruu Ayyalaa	80	dhi	Ayyaantuu	Barumsa gaheessaa
4	Obbo Kumalaa Magarsaa	70	dhi	Jaarsa biyyaa	-
5	Obbo Gobbuu Baay’isaa	70	dhi	Fixxahii ayyaanaa	-
6	Obbo Kumsaa Shantamaa	78	dhi	Hangafa warra ayyaanichaa	2
7	Obbo Mul’isaa Gonfaa	42	dhi	Qonnaan bulaa	9

Ibsa

Qorattichi mallattoofi maqaa isa armaan gaditti kan kaa'ee, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa isaafi kanaan dura yuunvarsiiiti kamiyyuu keessattuu qorannoo eebbaatiif kan hin dhiyaanne ta'uusaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa`uu mirkaneessa.

Maqaa: _____

Mallattoo: _____

Guyyaa_____